

56. évfolyam
HU ISSN 0041-3917

Tudományos és Műszaki Tájékoztatás

Könyvtár- és információtudományi
szakfolyóirat

2009/5

Tartalom

Ajánló

SZÁNTÓ Péter: **Tezauruszok, besorolási adatcsere-formátumok**

Cikkek

UNGVÁRY Rudolf: Diplomatezauruszok hibái és tanulságai	211
ZOMBORI Attila: Ütőhangszerek tezaurusza	229
RÓNAI Mónika: Információkereső tezaurusz a magyar leíró szófajtan témaköréből	237

Beszámolók • Szemlék • Referátumok

SOMOGYI József: A minőség értékelése a könyvtárban és az információs szolgáltatásokban	246
BERKE Barnabásné: Új kiadásban jelent meg az „Egyetemi könyvtárak Magyarországon”	247
BORIN, Jacqueline – YI, Hua: Az állományértékelés új szempontjai: egy többdimenziós keretmodell (Ref.: Dancs Szabolcs)	248
LEWANDOWSKI, Dirk: Hároméves kutatás a webes keresőgépek adatbázisainak frissességéről (Ref.: Drótos László)	250
HENNEN, Thomas J. Jr.: Az amerikai közkönyvtárak sorrendje 2008-ban (Ref.: Papp István).....	253
ZOPFI-JORDAN, David: Kölcsönzés vagy gyarapítás: az olvasói elégedettséget befolyásoló könyvtárközi kölcsönzési döntések (Ref.: Burmeister Erzsébet)	254
RO, Moon-ja: A könyvtár- és információtudomány oktatása a Koreai Köztársaságban (Ref.: Papp István).....	(e)

(e) = A TMT e-változatában érhető el.



Scientific and Technical Information

Hungarian journal of library and
information science

Vol. 56 • 2009/5

Summaries

UNGVÁRY, R.: **Thesauri prepared as
dissertation works: shortcomings and lessons
learnt** 211

When we examine the thesauri prepared in the framework of college or university dissertations, we can draw important lessons. The outcomes reveal not only all the common mistakes that are characteristic of LIS students' dissertation works, but also the shortcomings of the teaching of the subject at LIS schools. In these dissertations, Hungarian library standards are sometimes ignored, while problems can be observed in the distinction of conceptual and linguistic levels as well as in interpreting generic relations. The teaching of thesauri cannot be separated from the teaching of the MARC21 and HUNMARC data exchange formats for authority data. LIS students should get thorough and exhaustive training in this field, especially because they will work with these formats on

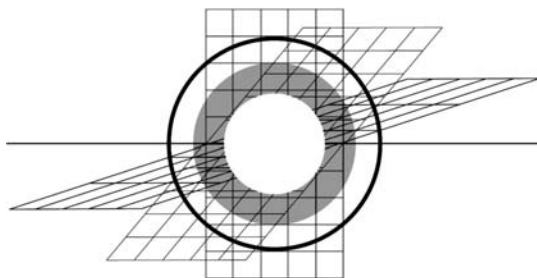
ZOMBORI, A.: **Thesaurus of instruments of
percussion** 229

This thesaurus encompassing terms of instruments of percussion – carried out in the framework of a university dissertation – fills a gap in the field of Hungarian terminologies. The exceedingly special terms of the thesaurus brought up special editing

problems that were solved with the help of the RELEX thesaurus management program. As a result, the thesaurus became compatible with universal thesauri used at the National Széchényi Library and other important Hungarian libraries, and its data could be exported into various library and web services in the MARC21 data exchange format for authority data. The article presents the thesaurus entries and related MARC21 formats in detail.

RÓNAI, M.: **Information retrieval thesaurus of
Hungarian kind of words** 237

The construction of a thesaurus of kind of words/form class generates a number of special issues which are not covered by professional literature. In a thesaurus, kinds of words need to be classified into hierarchical structures. Generic hierarchies can only be established with the introduction of new general terms of kinds of words. The new terminology is also necessary for the setting up of a new ontology of kind of words/form class. This article deals with the special structure of kind of words, the main steps of its construction, its use and its potential for further development.



Diplomatezauruszok hibái és tanulságai

Néhány diplomamunkaként készült tezauruszt elemeztünk. Rávilágítunk azokra a jellegzetes kezdeti hibákra, melyek az egyébként átlagon felül motivált szerzők műveit jellemzik. Rajtuk keresztül némi képet kaphatunk a könyvtári szakma tezauruszokkal kapcsolatos tájékozottságáról is. A diplomamunkákban olykor mellőzik a magyar szabványokat, problémák tapasztalhatók a fogalmi és a nyelvi szint megkülönböztetésében és a generikus reláció kezelésében. Mindez nem független a katalogizálás- és osztályozáselmélet hazai színvonalától. A tezauruszok oktatása elválaszthatatlan a MARC21 és a vele összhangban levő HUNMARC besorolási adatcsere-formátum oktatásától.

Bevezető

Előfordul, hogy diplomamunkaként tezauruszt készítenek. Üdvözlendő és értékes törekvésről van szó, ráadásul olyan hallgatókról, akikben az átlagosnál erősebb a szakmai motiváltság. A tanulságok miatt érdemes ezekkel a munkákkal a nyilvánosság előtt is foglalkozni, hogy szerzőik és mindazok, akik körülöttük bábáskodtak, lássák, komolyan vesszük őket, számítunk rájuk a nemzet csinosításában. Olyan gyerekbetegségekre derülhetne fény, amelyek elkerülhetők.¹

A tárgyalt tezauruszok megérdemlik a figyelmet, látszik, hogy szerzőik nemcsak jól ismerik azt a szakterületet, amelynek tezauruszát elkészítették, hanem lelkiismeretesen követték mindazt, amit a tárgykörben tanítottak nekik. Hibáik nem vonnak le semmit törekvéseik jelentőségéből.

A magyar tezauruszszabvány alkalmazása

Több diplomatezauruszban a relációk nevét az angol szabvány [4] szerint adták meg, holott létezik érvényes magyar szabvány [6]². Ennek következtében a magyar nyelvű tezauruszokban belül idegen nyelvű jelölések jelennek meg (1. ábra).

Nem állja meg a helyét az az érv, hogy azért célszerű angol szabványos relációjeleket [3] [4] használni, mert ezeket a magyar nyelvterületen kívül is értik. Egy magyar tezauruszban az összes lexikai egység magyarul szerepel, a magyarul nem tudó használó akkor sem tud semmit kezdeni velük, ha érti a relációt, de nem érti az utána szereplő kifejezést.

ruházat	
SN	A testet takaró, rendszerint textil anyagból való egy vagy több részes készítményt öltözetnek vagy ruhának, ruházatnak hívjuk
UF	öltözet
BT	textiláru
NT	• alkalmi ruházat • • gyászruha • egyenruha • népviselet
RT	öltözködés ruhakiegészítő szabóság

1. ábra Deszkriptorcikk az angol szabvány szerinti relációjelekkel

Magyar tezauruszban nem az angol, hanem az MSZ 3418 szabvány magyar relációjeleit kell értelmezésben használni. Ez egyébként nem zárja ki egyrészt azt, hogy a tezaurusz esetleg elkészülő angol változatában az angol relációjeleket alkalmazzuk. Sőt, a magyar változatban alkalmazhatunk felhasználóbarát relációneveket is, de magyarul. Példa rá a *Magyar Nemzeti Filmarchívum* tezaurusza³ (2. ábra).

Ezen túlmenően a tezauruszokra is vonatkozó angol MARC21, és a vele kompatibilis magyar HUNMARC [2] besorolási adatcsere-formátum kifejezetten lehetővé teszi, hogy egyazon kezelőrendszeren belül a tezaurusz ne csak a magyar, hanem az angol, vagy akár a fenti magyar relációjelölésekkel, illetve felhasználóbarát leíró megnevezésekkel (2. ábra) jelenjék meg a nyilvános hozzáférésű online katalógusban (OPAC). A mai

könyvtári rendszerekben elvileg magától értetődő a fenti adatsere-formátumok szerinti kezelés. Más lapra tartozik, hogy az adatsere-formátumok lehetőségeire felkészített rendszerek magyarországi alkalmazása során nem használják ki a lehetőségek jelentős részét (a kérdésre még visszatérünk).

kisebbségi kérdés a)	
<i>helyettesíti vagylagosan</i>	politikai kérdés
<i>átfogóbb</i>	nemzetiségi kérdés
<i>speciálisabb</i>	politika
<i>teljesebb</i>	kisebbség
<i>része</i>	nemzetiségi szervezet
	konfliktus
<i>irányul</i>	autonómia
<i>lásd még</i>	függetlenségi mozgalom
	kitelepítés
	kollektív jogok
	nacionalizmus
	politikai mozgalom
	szórványmagyarság

kisebbségi kérdés b)	
nyelvhasználat HV	nyelvhasználat
F	politikai kérdés
A	kisebbségi kérdés
T	politika
P	kisebbség
	nemzetiségi szervezet
R	konfliktus
X	autonómia
	függetlenségi mozgalom
	kitelepítés
	kollektív jogok
	nacionalizmus
	politikai mozgalom
	szórványmagyarság

2. ábra **A Magyar Nemzeti Filmarchívum** deskriptorcikke [1] felhasználóbarát, magyarázatos relációnevekkel (a), és szabványos relációjelekkel (b)

A diplomatezaurusz készítője nem abból tanulja a legtöbbet, ha angol relációjeleket használva készíttetik el vele a tezauruszt, hanem abból, hogy diplomatezauruszában, annak előszavában saját tezauruszábanak lexikai egységei alapján bemutatja, hogyan kell az ún. hivatkozásszöveg-vezérlő almezővel a tételfejek szerepét játszó deskriptorok és nemdeskriptorok esetében az angol vagy

Ungváry R.: Diplomatezauruszok hibái és tanulságai

a felhasználóbarát online megjelenítéseket vezérelni. A 3. és a 4. ábrán az 1. ábra deskriptorcikkét alapul véve ezt az utóbbi esetet példázzuk. A besorolási formátumokban szokásos módon, a \$ jellel jelöljük, hogy az utána következő betű almezőhívójel.

A 150-es mezőben a tételfej (esetünkben egy deskriptor), a 450-es és az 550-es mezőkben a tételfejhez kapcsolódó kifejezések szerepelnek. A \$w utalásvezérlő almezőben megadott *y*, *g*, *h* és *m* értékek jelzik a reláció típusát (helyette, fölérendelt, egyéb rokonság), melynek alapján a kezelőrendszer az alapértelmezett magyar relációjeleket jeleníti meg. A 680-as mező a nyilvános általános megjegyzés helye. A # a mezőhívójel után az indikátorpozíciókat jelzi (esetünkben azt, hogy nincs értékük), a 040-es mező a rekord forrása, a 005-ös a rekorddal végzett utolsó művelet időpontja, a 008-as mező pedig a rekord különféle tulajdonságainak minősítését tartalmazza (a rekord létrehozásának dátuma, kitüntetett tételfej [azaz deskriptor], tárgyi melléktételben felhasználható stb., lásd részletesen a MARC21, illetve a HUNMARC besorolási adatsere-formátumban [2]). A pozíciók könnyebb azonosíthatósága érdekében a 008-as mező ötös csoportokra való tagolását is a MARC21 szerinti | jel biztosítja. A 008-as mezőben a félkövér # jelek a HUNMARC szerinti betöltetlen (felhasználatlan) pozíciókat jelölik, a dőlt # jelek pedig minősítés-képviselő üres helyek. A pozíciók részletes magyarázatát a 10. ábrához kapcsolódva ismertetjük.

Mint arra utaltunk, angol relációjelekkel magyar tezauruszcikket megjeleníteni haszontalan dolog. Magyar tezauruszt általában nem angol anyanyelvűek használnak, hanem magyarok; angol relációjeleket angol nyelvű tezauruszban, adott esetben a kétnyelvű (magyar–angol) tezaurusz angol változatában kell használni. Ezért a 4. ábrán nem az angol relációjelekre váltást, hanem a felhasználóbarát relációmegnevezésre való átváltást mutatjuk be.

A \$w utalásvezérlő almezőben megadott \$i utalásszöveg-vezérlő almező értéke elfojtja a rendszerben alapértelmezett magyar relációjel-megjelenítést, és az \$i utalásvezérlő almezőben megadott, az ábrán a megjelenítésben dőltén írt relációjelet jeleníti meg.

Tag ii \$ nz n # 5.
 000 #####nz 22#####n 4500
 001 <rekordazonosító>
 005 20080713233723.0
 008 080713| #n#an| z##ba| #n###| #####| ###a#| ana##| ###d
 040 ## \$a<egyetem kódja, ahol a diplomatezaurusz készült> \$bhu \$f<a diplomatezaurusz neve>
 150 ## \$aruházat
 450 ## \$wy \$aöltözet
 550 ## \$wg \$atextiláru
 550 ## \$wh \$aalkalmi ruházat
 550 ## \$wh \$aegyenruha
 550 ## \$wh \$anépviselő
 550 ## \$wm \$aöltözködés
 550 ## \$wm \$aruházatkiegészítő
 550 ## \$wm \$aszabóság
 680 ## \$aA testet takaró, rendszerint textilanyagból készült, egy vagy több részes mesterséges burkolat

Megjelenítés magyar szabvány szerint:

ruházat

M: A testet takaró, rendszerint textilanyagból készült, egy vagy több részes mesterséges burkolat
 H öltözet
 F textiláru
 A harántszalag
 egyenruha
 népviselet
 X öltözködés
 ruházatkiegészítő
 szabóság

3. ábra Tezauruszcikk rekordja a besorolási adatcsere-formátum szerint, és megjelenítése szabványos magyar relációjelekkel

Tag ii \$ nz n # 5.
 000 #####nz 22#####n 4500
 001 <rekordazonosító>
 005 20080713233723.0
 008 080713| #n#an| z##ba| #n###| #####| ###a#| ana##| ###d
 040 ## \$a<egyetem kódja, ahol a diplomatezaurusz készült> \$bhu
 f <a diplomatezaurusz neve>
 150 ## \$aruházat
 450 ## \$wy \$aöltözet \$nem használt/szinonimája
 550 ## \$wig \$atextiláru \$íátfogóbban
 550 ## \$wih \$aalkalmi ruházat \$íajtája
 550 ## \$wih \$aegyenruha \$íajtája
 550 ## \$wik \$anépviselő \$íajtája
 550 ## \$wim \$aöltözködés \$ílásd még
 550 ## \$wim \$aruházatkiegészítő \$ílásd még
 550 ## \$wim \$aszabóság \$ílásd még
 680 ## \$iA testet takaró, rendszerint textilanyagból készült, egy vagy több részes mesterséges burkolat

Megjelenítés a formátumban megadott relációnevekkel:

ruházat

Magyarázat: A testet takaró, rendszerint textilanyagból készült, egy vagy több részes mesterséges burkolat
 nemhasznált/szinonimája öltözet
 átfogóbban textiláru
 fajtája harántszalag
 egyenruha
 népviselet
 lásd még öltözködés
 ruházatkiegészítő
 szabóság

4. ábra Tezauruszcikk rekordja a besorolási adatcsere-formátum szerint, és megjelenítése magyar kezelőrendszerben felhasználóbarát relációnevekkel

Mindehhez természetesen a hallgatóknak az oktatás során meg kell ismerkedniük a besorolási adatok adatsere-formátumával, amire még kitérünk.

A teaurusz főrészeinek szerkezete

A teauruszok főrészeinek minden nemzeti és nemzetközi szabványban egyforma a szerkezete, és a szabványok alapvető előírása a főrész megléte. Nem szerencsés csak olyan főrészt megjeleníteni, amelyben a teauruszcikket a szabványoktól eltérő formában jelenítik meg. Egyes teauruszokban például hierarchikusan több szinten strukturálták a főrész teauruszcikkeit (1., 5. ábra).

tárgyábrázolás	
F	képek
A	• állatokhoz kapcsolódó tárgyak
	• • kantár
	• • kengyel
	• • méhkas
	• • nyereg
	• • ostor
	• • patkó
	• • sarkantyú
	• • zabla
	• ékszerek
	• • gyűrű
	• épületek
	• • bástya
	• • vár
	• épületrészek
	• • kapu
stb.	

5. ábra Részlet egy diplomateaurusz többszintes hierarchikus deszkriptorikéből

Hogy a hierarchiaszinteket jelölő jobbra irányuló eltolásokat jobban kiemeljék, az alárendelt deszkriptorok előtt félkövér pontokkal jelezték a szint mélységét (• = 1. szint, • • = 2. szint stb.). Ez a jelölés a szabványok szerint nem használatos, és nem ok nélkül.

Az ilyen szerkezetű főrészek ugyanis alkalmatlanok arra, hogy a könyvtári rendszerek manuális átszerkesztés nélkül átvegyék őket, és nem konvertálhatók a teauruszokra vonatkozó nemzetközi és magyar adatsere-formátumra⁴ sem (ami egyébként a feltétele annak, hogy bármelyik mai könyvtári rendszerbe át lehessen venni). A könyvtári rendszerek eleve nincsenek felkészítve ilyesfajta kifinomult teauruszcikk-formára, csak a

Ungváry R.: Diplomateauruszok hibái és tanulságai

szabványos szerkezetű teauruszcikket képesek kezelni és megjeleníteni. Magának a pusztá generikus hierarchiának a megjelenítésére a külön hierarchikus rész való. Ez utóbbi megjelenítés használható majd fel távlatilag ahhoz is, hogy ontológiákban hasznosítsák őket. De ezt a hierarchiát, mivel a gyakorlatban a szabványos teauruszcikk alapján a mindenkorai kezelőrendszer jeleníti meg (ha egyáltalán fel van készítve erre, ami jelenleg nem jellemző), legfeljebb gyakorlás céljából célszerű a hallgatókkal elkészíttetni. A teaurusz alapja tehát mind a végfelhasználó számára történő megjelenítést, mind az informatikai kezelést illetően kizárólag a szabványos teauruszcikk (és annak besorolási adatsere-formátuma).

A mondottak igazságán nem változtat, hogy számos nemzetközi teaurusz esetében is megfigyelhető ilyen szofisztikáltabb teauruszcikk-szerkezet. Általában azért, mert olyanok készítették, akik akkor, és csak ezt az egyetlen teauruszt készítették el; egy kicsit elszállt velük a képzeletük.

Felesleges teauruszrészecskék

Előfordult, hogy egy teauruszban ugyan a magyar szabvány szerinti relációjeleket alkalmazták, de hozzá fáradságos manuális munkával kidolgoztak olyan részt, amelyre semmiféle szükség nincs. Minden lexikai egységhez azonosítót rendeltek hozzá, és erről betűrendes mutatót készítettek (6. ábra).

Zabumba 470, **4190**
 Zambumbia **4200**
 Zarb 110, 1750, 3800, **4210**
 Zeneszerzők **4220**
 Zongora 1280, 2860, 2880, **4230**

6. ábra Felesleges azonosítók (és felesleges mutatójuk) egy diplomateauruszban

A teauruszokban egyáltalán nincs szükség mesterségesen létrehozott azonosítókra. A lexikai egységek azonosítóival a felhasználó semmi sem tud kezdeni. Számára egyértelműen azonosítva vannak a fogalmak a megnevezéseikkel, hiszen a teauruszok lényege, hogy szabványosított nyelv szótárai. Más szóval egy teauruszban nincs, nem lehetséges két egyforma megnevezésű lexikai egység. Maguk a megnevezések az elsődleges azonosítók, mivel egyértelműek és nem ismétlődnek. A nemdeszkriptor–deszkriptor kapcsolatokkal

és a hátra vetett értelmezőkkel (a szabvány szerint a kerek zárójelek közé tett kiegészítő adattal) kell megoldani a szinonimák és a homonimák szabályozását.

Például a „kutya”–„eb” szinonimapár esetében, ha deszkriptorként (kitüntetett egységesített besorolási adatként) a „kutya” kifejezést választjuk, akkor a szabályozás formája (ahol a félkövéren megjelenített „kutya” a deszkriptor, és az „eb” a nemdeszkriptor, melyet helyette használni kell, vagy melyet a rendszer helyette automatikusan használ):

kutya

L eb

Például a „sorozat”, a „rév”, a „Füzesd” és a „forrás” eseteiben (a deszkriptorokat félkövéren megjelenítve):

sorozat (matematika)

sorozat (dokumentum)

rév (hajózás)

Rév (Bihar vármegye)

Füzesd (Hunyad vármegye, Dévai járás)

Füzesd (Hunyad vármegye, Puji járás)

forrás

LV erőforrás

fényforrás

forrás (vízforrás)

jelforrás

történelmi forrás

A lexikai egységeknek természetesen van azonosítója, de ezzel se a felhasználónak, se a tezauszszerkesztőnek semmi dolga. Minden kezelőrendszer, amely a tezauszt (az adatcsereformátum szerkezetében [2]) átveszi, a rendszer szabályai szerint automatikusan a saját folyamatos számozású azonosítóját generálja a lexikai egységekhez, és egyáltalán nem veheti figyelembe az intellektuálisan kialakított azonosítókat. Ez az azonosító azonban kizárólag az adatcsere-formátum rekordjának kezeléséhez szükséges⁵, és az se biztos, hogy a mindenkori adatbázis átrendezése esetén változatlan marad.

Kézi vagy szerkesztőprogrammal támogatott diplomatezaurusz-készítés?

A szakirodalomból ismert, hogy létezik Magyarországon tezauszkezelő és szerkesztő program (a Relex)⁶. Sokan mégis manuálisan készítik el dip-

lomamunkaként a tezauszt. Ez töről metszett kínládás, hiszen még néhány száz lexikai egységből álló tezausz esetében is nagyon gazdag relációszerkezetet kell intellektuálisan kezelni, ami hibátlanul jóformán lehetetlen.

Ennek a következménye, hogy nem küszöbölhető ki megbízhatóan az ellentmondó és hiányzó kapcsolatok. Például az egyik tezausz hierarchikus tezauszcikkében a *szarufa* a harántszalagnak van alárendelve, a *szarufa* deszkriptorcikkében viszont a *szarufa* az egy szinttel magasabban levő harántosztásnak az alárendeltje.

Előfordul, hogy a tezausz végső változatát PDF-ben rögzítik. Ebben a formában azonban semmiféle szerkesztőrendszerbe (így a Relexbe) sem lehet átvinni. Ha viszont Word állományban kerül sor a megjelenítésre, és ez a megjelenítés az MSZ 3418 magyar szabványnak [6] megfelelő szerkezetű, akkor némi programozói munkával átvehető adott könyvtári rendszerbe, és minden kézi közbeavatkozás nélkül átvehető például a Relex tezausz-szerkesztőbe [14], melyben egyetlen billentyűparancsra megjelenik minden formálisan kiszűrhető hiba (mint pl. az inverz kapcsolat hiánya, a többszörös ellentmondó kapcsolat, a reflexívkapcsolat, a kör és a hurok). Amelyik diplomatezauszt az elmúlt években tezauszsabvány szerinti tezauszcikkek Word szövegállományának formájában alakították ki (nem kis fáradságos munkával), és eljuttatták e cikk szerzőjéhez, annak a tezausznak a formális hibáit a Relexbe átvéve gyorsan ki lehetett küszöbölni.

A fogalom fogalmának ismerete

Gyakran tapasztalható bizonytalanság a fogalmi és a nyelvi szint szétválasztásában, annak módjával. A hallgatók dolgozataikban, illetve diplomatezauszaiak előszavaiban például a fogalmak „tárolásáról” írnak.

A fogalom nem tárolható, nincs helyesírása, és se manuálisan, se automatizáltan nem kezelhető. A fogalom ugyanis csak a tudatban létezik. Tárolni, helyesen írni a fogalmak megnevezéseit, a szavakat (pontosabban a közneveket) lehet. Ha a szavak szótárban (így a strukturált szótárakban is, mint amilyen a tezausz) szerepelnek, akkor lexikai egység a nevük.⁷

Néhány példa az egyik diplomatezausz előszavából:

„A fogalom magyar és idegen nyelvű változata...”⁸

Helyesen: A lexikai egység magyar és idegen nyelvű névalakja...

„A fogalmak összegyűjtését követően formai és tartalmi egységesítést volt szükséges elvégezni, mivel a szóalakok forrásmunkában szereplő változata nem minden esetben volt alkalmas deskriptornak. Így a fogalmak alakját helyesírási, nyelvtani, lexikográfiai és szakmai szempontok szerint is rendezni kellett.”

Helyesen: A szógyűjtés után formai és tartalmi egységesítés következett, mivel a névalakok forrásmunkában szereplő változata nem minden esetben volt alkalmas lexikai egységnek. Így a kifejezések alakját helyesírási, nyelvtani, lexikográfiai és szakmai szempontok szerint is egységesíteni kellett.

Ugyancsak nem tűnik világosnak, mi a szerepe a fogalomnak a nyelvi megnevezéshez képest, és mi e kettő viszonya a dolgokhoz, előfordulásokhoz, egyedekhez (összefoglalóan a referenciákhoz), melyekre vonatkoznak. Az egyik tezaurusz előszavában szerepelt például: „...a deskriptorok... fogalmat reprezentálnak.” A deskriptorok azonban szabványosított megnevezések, melyek a fogalmakat nem reprezentálják, hanem azonosítják. Reprezentálni a fogalmak reprezentálják a referenciákat (a dolgokat). A helyes szóhasználatot az 1. táblázat tartalmazza.

A lexikai egységek egyes és a többes számú alakja, avagy a fogalmi és a terjedelmi szint

Az egyik tezaurusz előszavában olvasható:

„... külön kellett választani:

- a főnévként megadott fogalmakat, pl.: zene-mű, Nap, szarvas;
- a jelzős szerkezeteket, pl.: kerti lilium, tört arany, rangjelző korona.”

1. táblázat

A szintek viszonyai

szint	egység	szerep
fogalmi szint	fogalom/osztály	reprezentálja a referenciákat (dolgokat)
nyelvi szint	deskriptor	azonosítja a fogalmat
	nemdeskriptor	a deskriptor által helyettesített megnevezés ⁹
	jelzet	azonosítja a fogalmat/osztályt
	köznév (köznyelvi megnevezés)	megnevezi a fogalmat (pl. hegy)
	tulajdonnév (egyed neve)	megnevezi az adott dolgot, individuumot (pl. Hargita)
tárgyi szint	referencia	a megnevezés jelölete, a fogalom terjedelmének eleme (az, amit a fogalom reprezentál)

A kétféle névtípus különválasztását a tezaurusz-szerkesztő feltehetően azért tartja szükségesnek, mert az uniterm (egyetlen szóból vagy összeforrott szókapcsolatból álló) kifejezések egy részét többes számban adja meg. Valójában azonban információkereső-nyelvi szóként mindegy, hogy valami uniterm vagy jelzős szerkezetű összetett szó. Ráadásul a felsorolt jelzős szerkezetek ugyancsak főnevek, alaptalan a „főnév” versus „jelzős szerkezet” alternatíva.

Semmiféle információkereső vagy számítástechnikai érv nem szól az ilyen szétválasztás mellett (amiből nem következik, hogy ne volna szükség szétválasztásra, ezzel a következő fejezetben foglalkozunk).

A fenti példában megadott jelenség ugyanannak a szemléletnek a következménye, mint amelynek alapján a diplomatezauruszokban (sokszor a gyakorlatban használt tezauruszokban is) olykor többes számban adják meg a lexikai egységeket. Az egyik előszó szerint „többes számot alkalmaztam azoknál a főneveknél, ahol egyértelmű volt, hogy többféle alakban fordul elő. Pl.: madarak, halak, fák, égitestek”.

Mi nem fordul elő többféle alakban? A téglának, kavicsoknak, emberi füleknek is számtalan alakja, mérete van... Ráadásul az előszó fogalmazója valójában nem „alakra” gondolt, hanem „fajtára”. De nincs olyan fogalom, amelynek ne lennének fajtái (ez még a legspeciálisabb, legalsóbb szinten is csak egyre összetettebb szavak alkalmazásának kérdése). A többes szám szintaktikai kategória, más szóval közvetlenül állítás kifejezésére való: arra, hogy kifejezzük, egy vagy több dolog alkotja a kijelentés tárgyát. Szótárak lexikai egységei nem kijelentések, ha a szótárban az szerepel, hogy „tégla”, akkor nem a tégláról, hanem a téglát reprezentáló egyetlen fogalom nevééről van szó.

A tezaszuszszkésztési gyaorlatban – melyet a szabványok is támogatnak – csak azokat a lexikai egységeket célszerű többes számban megjeleníteni, amelyeknek nincs egyes számú alakja, vagy megtévesztő volna az egyes számú alak (például „javak”, „közjavak”, „tőkejavak”; harkályalakúak). Kivételek ugyan lehetnek, de ritkák (pl. „évszakok szerinti változás”).

Másrészt állandó bizonytalanságot okoz (és nincs rosszabb, mint a bizonytalanság; ezt felhasználó, feldolgozó [és kisgyermekes szülő] egyaránt tudja), ha a lexikai egységek egy részét egyes számban, más részét többes számban szerepeltetik. Nem adható pontos feltétel, amely meghatározná, hogy milyen szavak esetén kellene használni. Ha minden anyag és tárgy név többes számú ('műanyagok', 'zongorák'), akkor ennek mi az előnye? Ha meg csak az általánosabb anyagok és tárgyak, akkor a specifikusságnak melyik szintjétől legyen egyes szám? A 'műanyagok' többes szám, a 'réz' pedig nem?

Szögezzük le, hogy teljesen felesleges, ha az átfogóbb fölérendelteteket többes számú alakban, a speciálisabbakat pedig egyes számban adják meg. Ennek a gyakorlatnak az a vége, hogy a több ezer kifejezésen belül végül már csak teljesen önkényesen lehet eldönteni, mi álljon egyes, és mi többes számban? Például:

műanyag(ok)
szintetikus műanyag(ok)
polimerizátum(ok)
polietilén(ek)
poliolefin(ek)
hőre lágyuló poliolefin(ek)
termoreduktív poliolefin(ek)
Ciba-Geygy MZ25

Mi dönti el, hogy a fenti hierarchialáncban melyik szinttől lefelé nem kell a többes szám? Minden fogalomra jellemző, hogy terjedelmébe végtelen számú egyed tartozhat. Igaz ez mind a hierarchia csúcsán szereplő műanyag fogalmára, mind pedig a hierarchia legalján szereplő Ciba-Geygy MZ25 márkanévű termoreduktív poliolefinre.

Az egyik tezaszuszban például a madarak fordulnak elő többféle – a szerző szerint – „alakban”. Ha a madarak többes szám, akkor a varjú miért nem?

Feltehetően arról van szó, hogy a madárnak több fajtája létezik. És a madárfajták fajtáinak – például a varjaknak – talán nincsen több fajtája? A varjú fogalmának is nagyon különféle fajtái vannak

(dolmányos, vetési stb.). A fajták „lefelé” irányuló generikus hierarchiája végtelen. Figyeljük meg:

madár
varjúféle
varjú
vetési varjú
vastagcsőrű vetési varjú
vastagcsőrű kisalföldi vetési varjú
vastagcsőrű kisalföldi rikácsoló vetési varjú
vastagcsőrű kisalföldi tegnapelőtt még rikácsoló vetési varjú
vastagcsőrű kisalföldi tegnapelőtt még rikácsoló de ma már kimúlt vetési varjú
stb.

A kisebb betűs kifejezések ugyan már nem rendszertani, hanem köznyelvi fogalmakat neveznek meg, de ugyanúgy fogalmat, akár összes fölérendeltje. Mindegyik fogalom terjedelméhez végtelen számú előfordulás tartozik, és mindegyik fogalomnak sok fajfogalma lehet – azaz végtelen „alakban” fordulnak elő.

Az sem érv, hogy az adott tezaszuszban bizonyos hierarchiaszinttől lefelé az adott fajfogalmak fajtáit már nem veszik fel, így például a varjú fajtáit se, és ezért szerepel a varjú egyes számban. A madár deszkriptorcikkét látva a felhasználó amúgy is tudja, hogy a madárnak van további alárendelt fogalma, a varjú deszkriptorcikkét látva pedig látja, hogy a varjúnak viszont nincsen további alárendeltje. Nem kell ehhez a madarakat többes számban, a varjút pedig egyes számban szerepeltetni.

Ráadásul az eljárásból az következne, hogy ha netán mégis lesz alárendeltje egy addig egyes számban szereplő lexikai egységnek, akkor annak megnevezését többes számúra kellene majd módosítani. Ki tartja ezt észben azok közül, akiknek gondjuk a gyakorlatban a tezaszusz karbantartása?

A többes számú alakokat általában a tárgyakat, fizikai dolgokat, élőlényeket jelentő szavak esetében szokták használni. Ennek a felesleges használatnak az az oka, hogy nem világos a fogalmi (*tartalmi*) és a *terjedelmi* szint közötti különbség. Minden fogalom (*tartalmilag*) egyedi, egyetlen, melyet nyelvi szinten megnevezés azonosít. A köznyelvben ez az azonosítás tökéletlen (a szinonimák, a homonimák és poliszmák következtében), információkereső nyelvekben viszont egyértelmű, éppen ezért számítanak ezek a nyelvek szabványosítottaknak. Ezzel szemben a fogalmak *terjedelme* átfogó, azaz egy fogalom általában egynél több előfordulást, egyedet reprezentál (no-

ha lehet olyan fogalom – pl. kentaur –, amelynek terjedelme üres, azaz elvileg valami nem létezőt reprezentál). Tárgyak esetében ez elég világosan érzékelhető, folyamatok, tulajdonságok és állapotok, valamint elvont fogalmak esetében alig. Ez a tárgyakra vonatkozó „sok”, melyet a fogalom reprezentál, kelti azt a benyomást a tezauruszszerveztőben, hogy többes számban kell szerepeltetnie a tárgyakat reprezentáló fogalmakat.

A szavak csoportjai

A tezauruszok lexikai egységeit bizonyos szempontból valóban célszerű megkülönböztetni, mégpedig annak érdekében, hogy adott esetben a közneveket megfelelő, számítástechnikailag is kezelhető minősítéssel elválasszák a tulajdonnevektől, továbbá elválasszák a szaktárgyszavakat a formai tárgyszavaktól (dokumentumtípust, műfajt jelentő lexikai egységektől). Ez azért szükséges, mert a könyvtári rendszerekben a tulajdonneveket, a szaktárgyszavakat és a formai tárgyszavakat mind a bibliográfiai, mind a besorolási adatcsereformátumnak más-más mezőiben kezelik. A tezaurusz könyvtári rendszerbe való átvétele esetében tehát a fentiek szerinti csoportosításban kell tudni átadni az állományt (2. táblázat).

A tulajdonneveken belül külön kell kezelni a személy- és a testületi neveket, a rendezvényneveket

meg a címeket a földrajzi tulajdonnevektől. Az első négy névtípus neveit általában nem foglalják tezauruszokba, csak a földrajzi tulajdonneveket: a konkrét természetföldrajzi képződmények, a működési-igazgatási, valamint a településneveket (pl. Mátra, Pest vármegye, Esztergom). A földrajzi tulajdonnevek nem cserélendő össze az általános földrajzi nevekkkel (pl. hegység, vármegye, város).

Előfordul ugyan személynév vagy testületi név tezaurusz, de az ilyen tezauruszok neveket jelentő lexikai egységeit tartalmi feltárás céljára nem ugyanazokban az adatmezőkben kezelik a könyvtári rendszerek, mint a szaktárgyszavakat és a formai tárgyszavakat, illetve a további földrajzi neveket. Ezért a személynév- és a tulajdonnév-tezauruszok alapvetően elkülönülnek az információkereső tezauruszok többi válfajától.

A személyneveket és a testületi neveket ugyanis, ha velük a dokumentum tárgyait, témáit osztályozzák, a bibliográfiai szabványok szerint tárgyi melléktételként kell fölvenni (az adatcsere-formátumok 610-es adatmezőjében). A földrajzi nevek tárgyi melléktételének az adatcsere-formátumok egy másik adatmezője, a 651-es felel meg; a szaktárgyszavak tárgyi melléktételének a 650-es, a formai tárgyszavakénak pedig a 655-ös adatmező.

2. táblázat

Az információkereső-nyelvi szavak típusai és adatmezői a bibliográfiai rekordban

Az információkereső-nyelvi szavak mezői a bibliográfiai rekord adatcsere-formátumában			
<i>hívó-jel</i>	<i>megnevezés</i>	<i>bibliográfiai típusa</i>	<i>példa (megjelenített forma)</i>
600	személynév	tárgyi melléktétel	Katona József (1791–1839)
610	testületi név	tárgyi melléktétel	Petőfi Sándor általános iskola (Zalaegerszeg)
611	rendezvénynév	tárgyi melléktétel	Arany János centenáriumi emlékülés (1982) (Nagykőrös)
630	egységesített cím	tárgyi melléktétel	Biblia (Újszövetség)
650	tárgyszó	tárgyi kifejezés	gyalogtúra, építészet, véres csütörtök (Szentpétervár) (1905)
651	földrajzi név	tárgyi melléktétel	Bázel, János-hegy (Budapest), Szeged. Tisza Lajos körút
653	szabad tárgyszó	mutatószó	rézcső, inzulinfüggést eredményező terápia, sárkányfog,
655	formai tárgyszó	tárgyi melléktétel	regény, zenei etűd, kutatási jelentés, képeslap, mozijegy
656	foglalkozás tárgyszó	tárgyi melléktétel	erdészeti munkás, asztalos, könyvelő, egyetemi tanár
657	dokumentum célja, rendeltetése	tárgyi melléktétel	utcai szociális gondozás, baleset-elhárítás, éves leltár
658	oktatási (tananyag) tárgyszó	tárgyi melléktétel	mérnökképzés, hegyi mentés, készségfejlesztés, öntészet
662	hierarchikus földrajzi név	tárgyi melléktétel	Egyesült Államok, Kalifornia, Los Angeles (county), Los Angeles, Little Tokyo

Az adatsere-formátumban további – ritkán alkalmazott – tárgyszótípusok is szerepelnek (foglalkozási tárgyszó, dokumentum célja/rendeltetése tárgyszó stb.).

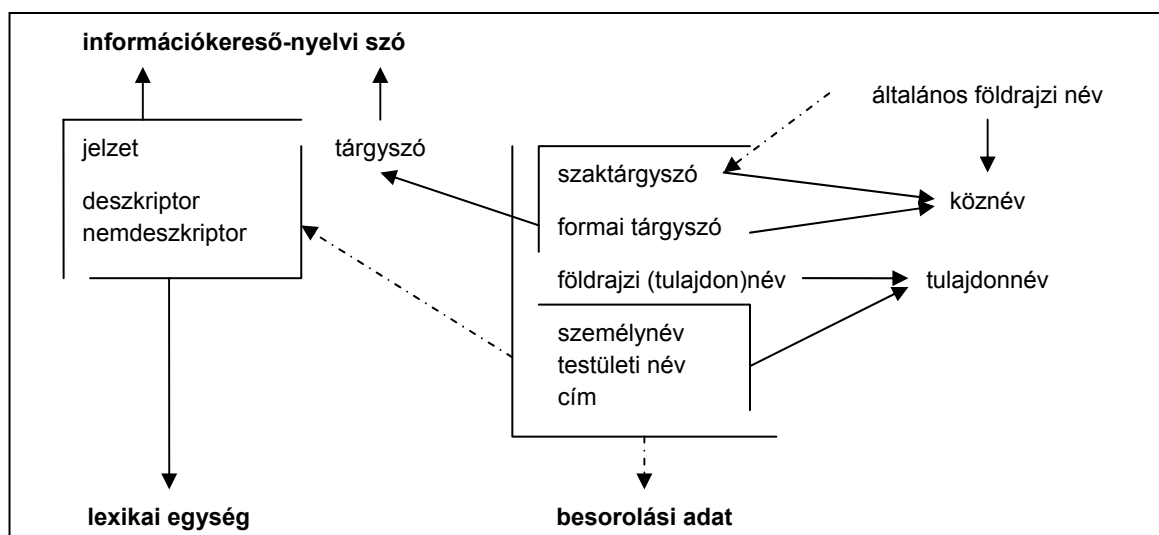
A személyneveket, testületi neveket, rendezvényneveket, címeket, földrajzi tulajdonneveket, szak-
tárgyszavakat, formai tárgyszavakat és egyéb tárgyszótípusokat összefoglalóan információkereső-nyelvi szavaknak nevezzük.

Ha bármilyen tezaurusz gyakorlati alkalmazására kerül sor, a tezaurusz eredményes átvételéhez a fentiek szerinti szétválasztás elengedhetetlen. A hallgatók gyakorlati felkészítését szolgálja, hogy a diplomatezauruszokban erre is gondolniuk kell. A 2. táblázatban a bibliográfiai adatsere-formátum

3. táblázat

Az információkereső-nyelvi szavak típusai és adatmezői a besorolási rekordban. A bibliográfiai rekord 656–662-es mezőinek nincsenek megfelelői

Az információkereső-nyelvi szavak mezői a besorolási rekord adatsere-formátumában			
<i>hívójel</i>	<i>megnevezés</i>	<i>bibliográfiai típusa</i>	<i>példa (megjelenített forma)</i>
100	személynév	tárgyi melléktétel	Katona József (1791–1839)
110	testületi név	tárgyi melléktétel	Petőfi Sándor általános iskola (Zalaegerszeg)
111	rendezvénynév	tárgyi melléktétel	Arany János centenáriumi emlékülés (1982) (Nagykőrös)
130	egységesített cím	tárgyi melléktétel	Biblia (Újszövetség)
148	kronologikus tárgyszó	tárgyi melléktétel	19. század, véres csütörtök (Szentpétervár) (1905), máj. 1.
150	tárgyszó	tárgyi kifejezés	gyalogtúra, építészet, asztalos, baleset, mérnökképzés
151	földrajzi név	tárgyi melléktétel	Bázel, János-hegy (Budapest), Szeged. Tisza Lajos körút, Little Tokyo
155	formai tárgyszó	tárgyi melléktétel	regény, zenei etűd, kutatási jelentés, képeslap, mozijegy



7. ábra Az információkereső-nyelvi szavak típusai címkézett irányított gráfban

szerint kezelt információkereső-nyelvi szavak típusai láthatók.

A 3. táblázatban az előbbi típusoknak a besorolási adatsere-formátum szerint kezelt adatmezői láthatók. A formátumok sajátja, hogy a besorolási formátumban kevesebb típust különböztetnek meg, mint a bibliográfiában. Ennek elemzése önmagában is megér egy szakdolgozatot vagy diplomamunkát és azt követő publikációt.

A 7. ábrában címkézett, irányított gráf formájában is összefoglaltuk a fenti táblázatokban szereplő információkereső-nyelvi szavakat. A gráf egyben példa a tezaurusz grafikus részére is. Diplomamunkában a szerkesztés támogatására hasznos, ha a nehezebben strukturálható szócsoporthoz esetében grafikus formában tekintik át a relációkat.

A folytonos egyirányú élek a generikus, a pontvonalas élek a „váltakalimivé/felhasználható valamire” E/R oksági tezauszrelációt jelölnek. A félnégyzetekkel összefogott lexikai egységek mindegyikére érvényes a kapcsolódó reláció. Például a szaktárgyszó, a dokumentumtípus, a földrajzi tulajdonnév, a személynév, a testületi név, a cím válhat besorolási adattá, illetve deszkriptorrá vagy nemdeszkriptorrá.

A generikus reláció ismerete

Az angol relációjeleket használó tezauszok egy részében általában csak az átfogóbb–szűkebb (broader term, narrower term) és a rokonsági relációt (related term) szokták használni a deszkriptorok között. Ez azonban elégtelen a lényeges összefüggések elkülöníthető rögzítésére.

Az elnagyolt relációszerkezet következménye, hogy ún. „laza” hierarchia keletkezik. Akárcsak az ETO-ban, az ilyen tezauszokban is olyan fogalmakat rendelnek egymás alá, amelyek teljesen más fogalmi kategóriákba tartoznak (fogalmi kategória például az „anyag [körvonalazatlan anyagot reprezentáló fogalom, mint „homok”, „tej”], a tárgy [körvonalazott dolgot reprezentáló fogalom, mint „kő”, „kuvasz”, „gép”], a folyamat [dinamikus változást reprezentáló fogalom, mint „esés”, „robbanás”, „járás” stb.]).

Az egyik tezauszban például a „máz” a „szilikátiparnak” van alárendelve, holott a máz nem fajtája semmiféle iparnak.

A generikus reláció kezelésében azonban akkor is bizonytalanság mutatkozik, ha történetesen a szabvány erre meghatározott speciális relációtípusát alkalmazzák.

Az egyik tezauszban például az összes *szerszámot* partitív relációban kapcsolták össze a *szerszám* fajtáival, illetve az általánosabb fogalmával (a generikus fölérendeltjével), holott ezt a generikus relációval (F/A) kellett volna megvalósítani (8. ábra). A *kés* például nem része a *konyhaeszköznek* vagy a *vágószerszámnak*, hanem a fajtája. A fajta nem azonos a résszel! A *nyél* ezzel szemben valóban a része a *késnek*. A 8. ábra első deszkriptorcikkében a többes szám felesleges és ellentmondásokhoz vezető alkalmazása is látható: az egyik fölérendelt többes számban szerepel (konyhai eszközök), a másik viszont nem (vágó-

szerszám). Ugyan miért? A vágószerszámnak is van tucatnyi fajtája, nem csak a konyhaeszköznek.

Hiba sok tezauszban, hogy a lexikai egységek mindig nagybetűvel kezdődnek. A példaként választott tezausz kifejezései nem tulajdonnevek, hanem fogalmat neveznek meg (ezek a nevek általános nevek, illetve köznevek). A közneveket a magyar helyesírási szabályok szerint kis kezdőbetűvel írjuk.

hibás:	helyes:
4230	
KÉS	kés
H Messer	H Messer
T Vágószerszám	F vágószerszám
Konyhai eszközök	konyhaeszköz
P Nyél	P nyél
E Acél	E acél
Fa	fa
Műanyagok	műanyag
Vágás	vágás
Vágási technika	X vágási technika

8. ábra Hibás és helyes deszkriptorcikk. A bal oldali deszkriptorcikk élén, a vezérszó fölött látható a lexikai egység teljesen felesleges azonosítója

A generikus relációk elnagyolt kezelése megtévesztő. Nem teszi lehetővé, hogy adott esetben kihasználhassák automatizált formában (pl. egy ontológiában, de akár egy korszerűbb keresőrendszerben is) a generikus relációban szereplő logikai lehetőségeket, például a fölérendelt automatikus bevonását a keresésbe (generic posting, upposting). A tulajdonságöröklődés, mely mind az online adatbázisokban, mind az ontológiákban a keresés egyik legfontosabb alapja, kizárólag a generikus reláció esetében áll fenn. Ha valaki a „máz” szóval keresve nem talál elég dokumentumot, a „bevonat” kifejezéssel keresve releváns találatokhoz juthat. Ha viszont a „máz” helyett a „szilikátipar” kifejezéssel keres, aligha jut használható dokumentumokhoz.

Ha a szóban forgó tezauszban a szabványos relációjeleket alkalmazták volna (lett legyen magyar vagy angol¹⁰), ez a probléma talán nem alakult volna ki. A máz ugyan a szilikátipar (meg a festészet, meg a címetan stb.) szakterületén belül is előforduló fogalom, de ezekben az esetekben az összesség–eleme reláció áll fenn, melyet magyarul az „egésze–része” (magyar szabvány szerint: T, illetve P), angolul a „broader term partitív”, illetve „narrower term partitív” szabványos angol relációnévvel adhatunk meg (angol jele BTP, illetve NTP).

A magyar és az angol szabvány teljes relációválasztéka a 4. táblázatban látható. Megadtuk a tezaurszokra (is) vonatkozó HUNMARC adatcsereformátum [2] almezőjeit is, hogy látható legyen: az adatcsere-formátumok létezése ma már megkerülhetetlen a tezaurszok világában. A besorolási adatcsere-formátumban a táblázatban szereplő relációknál több relációtípus szerepel, az alábbiak az ismertebbek Magyarországon.

4. táblázat

A magyar [6] és az angol [3] [4] tezaurszrelációk összehasonlító táblázata

Relációtípus	HUNMARC almezője	magyar relációnév	jele	angol relációnév	jele
deszkriptora	450##a	lásd	L	see / use	see / use
nemdeszkriptora	450##a	helyett (lásd innen)	H	used for	used for, UF
deszkriptora más deszkriptorral együtt	450##ws	lásd ÉS	L&	see AND / use AND	see AND / use AND
nemdeszkriptor más deszkriptorral együtt	450##wt	helyett ÉS (lásd innen ÉS)	H&	used for AND	used for AND
deszkriptora vagyilagosan	450##wu	lásd VAGY	L	see OR / use OR	see OR / use OR
nemdeszkriptora vagyilagosan	450##wv	helyett VAGY (lásd innen VAGY)	H	used for OR	used for OR
generikus reláció	450##wg	átfogóbban/általánosabban	F	broader term generic	BT
	450##wh	speciálisabb/fajtája	A	narrower term generic	NT
partitív reláció	450##wj	egésze/teljes	T	broader term partitiv	BTP
	450##wk	része/eleme	E	narrower term partitiv	NTP
oksági reláció	450##wp	eredménye/folytatása	R	broader term causal	BTC
	450##wr	kiindulása/előzménye	E	narrower term causal	NTC
egyéb asszociatív reláció	450##wm	egyéb rokonsága/lásd még	X	related term	RT

címer	
M:	<i>Hagyományosan pajzs formájú, valamely közösség megkülönböztetésére használt, alakos, színes jelvény</i>
CF	342.22 676.818
H	címerpajzs
F	állami szimbólum emléma
A	magyar címer
T	címertan
X	családfa falerisztika muzeológia pecsét zászló
≠	agancs cégtábla

címer	
M:	<i>Bizonyos szabályok szerint, meghatározott salakokból alkotott képek, melyeket egyes családok vagy testületek: államok, megyék, városok, mint saját és állandó jelvényeiket, régi jog vagy fejedelmi adományozás alapján, törvényesen használnak. Ismertető jelei: hogy az azt alkotó kép pajzsba legyen foglalva, és az ember minden jogaival együtt átörökölheto legyen</i>
BTP	címertan
NT	államcímer beszélő címer céhcímer községi címer megyei címer polgári címer városi címer teljes címer
RT	családjeg kereskedőjeg pecsét

9. ábra A címer lexikai egység deszkriptorcikke az egyetemes Köztársasban (bal oldalt) és egy diplomatezaurszként készült speciális címertani tezaurszban (jobb oldalt). A megjelenítéshez a Relax tezaurszkezelőt használtuk

A Köztzauruszban a címerhez több általánosabb, nem a címertannal összefüggő fogalom kapcsolódik, ami indokolt, hiszen egyetemes, átfogó tezauszról van szó. A címer meghatározásának forrása a *Magyar Értelmező Kéziszótár*.

A Köztzaurusz CF (csúcsfogalma) relációja kapcsolja össze a deskriptort mint ETO-mutatószt azokkal a jelzetekkel, melyek a címer fogalmára vonatkoznak. A ≠ relációjellel kapcsolódnak a Köztzauruszban azok a lexikai egységek, amelyeknek más az értelme (az agancsra és a cégtáblára is mondják, hogy „címer”, azaz a „címer” szó homonima).

A címertani tezauszban indokoltan több speciális fogalom kapcsolódik a címerhez. A címer címertani meghatározása általában az információkereső tezauszok számára túl hosszú, inkább terminológiai vagy makrotezauszba való. Információkereséskor, online körülmények között ilyen hosszú meghatározás nehezen olvasható.

Ha nem használják a partitív egésze relációt (az angolban BTP), a címert hibásan a BT relációval (fölelendeltje) kellett volna összekapcsolni a címertannal, holott a címer nem címertan, hanem a címertan szakterületének egyik eleme, tárgya. A tezauszokban az ilyen összefüggést (ismeretterület és tárgya, eleme) egységesen a partitív relációval fejezik ki.

A megjegyzések

A lexikai egységekhez több, különböző típusú megjegyzés, magyarázat kapcsolható. A fontosabb típusokat a HUNMARC besorolási adatok adatcseré-formátuma is tartalmazza [2] (5. táblázat). Ezeknek természetesen megvannak a MARC21 szerinti angol megfelelői is, az olvasó utánanézhethet a formátum honlapján.

A diplomatezauruszok készítői csak ritkán élnek az alkalmammal, hogy minden lexikai egységhez meg-

jegyzést fűzzenek, holott az általuk készített mikrotezauruszok nagyon speciális fogalmai különösen igénylik ezt. Ha használnak is, ez kizárólag egyetlen típusra, az általános megjegyzésre szorítkozik, melyet meghatározás céljára vesznek igénybe.

Mivel a tezauszok nem terminológiai szótárak, hanem elsősorban információkereső célra készülnek (noha lehetségesek terminológiai célú tezauszok is), ezért bennük a meghatározások legrövidebb, gyorsan áttekinthető formáját, a generikus meghatározást célszerű használni. Ennek lényege, hogy a definíció mondata mindig tartalmazza a meghatározott fogalom generikus fölelendeltjét. Formája: „A [van] B”. Kerülni kell a terjengős, többnyire „[A] olyan B, amely ...” formát, ami a diplomatezauruszokban sajnos a leggyakoribb eset.

Példák helytelen meghatározásokra:

machete

M: *Egy rövid nyelvű, erős pengéjű eszköz, cukornád-aratók használják Közép- és Dél-Amerikában*

közigazgatási bíróság

M: *Olyan testület, amely rendes bíróságok szervezetétől eltérő szervezetben az állampolgároknak a közigazgatással, az önkormányzatoknak a kormányval szembeni ügyeiben dönt; döntéseivel szemben nincs további fórum fellebbezni*

Helyesen:

machete

M: *Közép- és dél-amerikai cukornádaratók rövid nyelvű, erős pengéjű szerszáma*

közigazgatási bíróság

M: *A közigazgatási döntések ellenőrzésére hivatott, a rendes bíróságok szervezetétől eltérő szervezetű, az állampolgároknak a közigazgatással, az önkormányzatoknak a kormányval szembeni ügyeiben mint utolsó fórumként döntő különös bíróság*

5. táblázat

A tezausz megjegyzései fontossági sorrendben

Hívójel és indikátor	Almező	Tartalma	Rövid jele a tezauszcikkből ¹¹	Fehasználóbarát neve a tezauszcikkből
680 ##	\$i	Általános megjegyzés, magyarázat	M:	Megjegyzés:
690 ##	\$a	Használati megjegyzés	H:	Használat:
678 ##	\$a	Történeti megjegyzés	T:	Történet:
688 ##	\$a	Megjegyzés az alkalmazás történetéről	Vált.:	Változás:
670 ##	\$a	Forrás	Forrás:	Forrás:
667 ##	\$a	Belső megjegyzés	B:	Belső megjegyzés:

Ha elkerülhetetlen, hogy a meghatározás hosszú legyen, a generikus definíciót képviselő mondat kiegészíthető további mondatokkal. Például:

beálló cselekvésű főnévi igenév

M: *A létigéből egyes nyelvjárási területeken kifejlődött, összetett igenévi forma, mely a létige jövő idejű alakjának -ni képzős származékából és ragozott köznyelvi, jövő idejű alakjából áll. Ez utóbbi fejezi ki a történés idejét (lenni lesz)*

beálló cselekvésű főnévi igenév

M: *A létigéből egyes nyelvjárási területeken kifejlődött, összetett, a létige jövő idejű alakjának -ni képzős származékából és ragozott köznyelvi, jövő idejű alakjából álló igenév. Ez utóbbi fejezi ki a történés idejét (lenni lesz)*

A besorolási adatcsere-formátum és a diplomatezauruszok

A formátum adta lehetőségek az oktatásban

Aki tezauruszt szerkeszt, annak tudnia kell, hogy a terméket az adatcsere-formátumok számára alkalmas szerkezetben kell elkészítenie ahhoz, hogy a könyvtári rendszerekben használni lehessen. A formátumokhoz való hozzáértés ma könyvtári szakterületen lényegében piacképes tudás.

Fontos, hogy az egyetemi oktatás keretében elkészülő tezauruszokban és velük összefüggő dolgozatokban is megjelenjen a besorolási adatcsere-formátum, mint a tezaurusz belső, formális kezelésre alkalmas szerkezete. A hallgatók e formátumon keresztül tapasztalhatják meg a tezauruszhasználat gyakorlatát. Bárki, aki könyvtári munkahelyén bibliográfiai, osztályozási, de akár gyarapítási munkakört lát el, munkába lépésének első pillanatától kezdve azokkal a képernyőfelületekkel szembesül, amelyek a bibliográfiai és a besorolási adatcsere-formátumokon alapulnak. A bibliográfiai és a tartalmi feldolgozás minden adata a formátumok előírt mezőibe rögzítendő.

A besorolási adatcsere-formátum valójában a tezauruszokra vonatkozó tudás tárháza is. Aki ezt a formátumot ismeri, mindent tud a tezauruszok és a tárgyszórendszerek szerkezetéről. Mégis kevés az olyan könyvtári szakember, aki maradéktalanul eligazodik bennük. Ebből következik, hogy számos, egyébként a formátumok adta minden lehetőségre felkészített könyvtári rendszert hiányosan adaptálnak, mert maguk a megrendelő, alkalmazó

könyvtárosok nem ismernek minden, a formátumokban szereplő, használható adatmezőt és relációt. Ezért a tezauruszokban rejlő lehetőségek is kihasználatlanok maradnak. Mind a professzionális, mind a végfelhasználó számára ma kiáltóan hiányzanak az online mutatókból a magyarázatok, a gazdagabb utalások és hivatkozások, melyek mind létrehozhatók lennének a formátum alapján. Ennek az osztályozás minősége is kárát látja, mert a szakemberek a napi munkájukban nem kapnak elég támogatást a szegényes online mutatóktól.

Ez nemcsak a tezauruszokra és a tárgyszórendszerekre vonatkozik, hanem az Egyetemes Tizedes Osztályozásra és annak jelzeteire is. Az ETO jelzetrekordjai is besorolási rekordok, rájuk az osztályozási jelzetek adatcsere-formátuma vonatkozik (MARC Classification Format) [2]. Ha a jelzetrekordokat e formátum szerint töltik be a könyvtári kezelőrendszerbe, ugrásszerűen megnő az ETO használhatósága, mert a felhasználó ettől kezdve nemcsak a jelzetet látja az online mutatóban, hanem a jelzet magyarázatát is, és ráadásul e jelzetmagyarázatok szövegének szavai szerint is kereshet.

Az adatcsere-formátumok számos egyetemen a hallgatók által készülő munka tárgyai lehetnének.

Ma már minden valamire való nemzeti könyvtárnak van saját besorolási adatállománya. A *Kongresszusi Könyvtár* (MARC21), a *Spanyol Nemzeti Könyvtár* (IBERMARC) és a *Francia Nemzeti Könyvtár* (GALLICA) besorolási adatállományai, a *Finn Nemzeti Könyvtár* (FINMARC) tezauruszai mintaszerűek [20]. (A MARC21 – ha nem is minden részletében, de – le van fordítva német nyelvre is [2].)

Diplomamunkák és szakdolgozatok kimeríthetetlen tematikus forrásai ezek az állományok. Számos ötletet adhatnak a motiváltabb hallgatói munkákhoz.

Év közbeni munkák lehetnek például:

- különféle típusú kifejezések (személynevek, testületi nevek, rendezvénynevek, címek, földrajzi tulajdonnevek, szaktárgyszavak, formai tárgyszavak stb. tezauruszcikkeinek, és e tezauruszcikkeknek megfelelő besorolási rekordok mezős szerkezetének elkészítése;
- ETO-jelzetrekord és e jelzetrekordnak megfelelő MARC21 osztályozási besorolási rekord mezős szerkezetének elkészítése;

- a besorolási rekord 008-as adatmezőjében szereplő egyes pozíciók értékelése, és példák megadása az egyes pozíciókra;

Év végi vagy szakdolgozati munkák lehetnek például:

- a fenti nemzeti besorolási adatállományok és az *Országos Széchényi Könyvtár* magyar nyelvű besorolási adat-állományának összevetése tanulságokkal szolgálhat hallgatónak, tanárnak és szakembernek egyaránt;
- elkészíthetők kétnyelvű tezauruszrészletek mind adatcsere-formátumok, mind szabványosan megjelenített tezauruszcikkek formájában;
- megvizsgálhatók ETO-jelzetek és besorolási adatok közötti összefüggések;
- összehasonlíthatók a Köztársaság [5] és a nemzeti könyvtárak tezauruszai;
- külön tanulmányok tárgyai lehetnek a besorolási adatcsere-formátumok összetett magyarázatos utalói (a 260-as, a 360-as és a 66X mezők), melyek hiányoznak a tezauruszszabványokból, holott szükség lenne rájuk; ezeknek az utalóknak a használata a Kongresszusi Könyvtárban tanulmányok sorát indokolná;
- fontos tanulmányok születhetnének a *Kongresszusi Könyvtár* és a debreceni *Kossuth Lajos Tudományegyetem Könyvtárának*, meg a *Szegedi Egyetem Könyvtárának* összetett tárgyszavas gyakorlatáról, összevetve például a Köztársaság lexikai egységeinek szerkezetével (az összetett tárgyszavak alkalmazásának a szaknyelvre Magyarországon jóformán elsorvadt)¹².

A végzős hallgatók ösztönzése az ilyen munkákra nemcsak azzal jár, hogy felkészült szakemberek lesznek, hanem a magyar könyvtártudományt is gazdagítják megtermékenyítő felismerésekkel. Hiszen meglehetősen ismeretlen kérdésekről van szó Magyarországon.

A tezauruszcikk a formátum szerint

A 3. és 4. ábrában már bemutattuk, hogyan fest egy olyan diplomatezaurusz besorolási tétele a HUN-MARC adatcsere-formátumban, amelyben megoldják, hogy felhasználóbarát relációjelekkel is megjelenhessen adott kezelőrendszerben a tezaurusz.

A következőkben (10. és 11. ábra) bemutatunk egy, az OSZK-tezauruszból származó, és egy jogi tezauruszba is átvett tezauruszcikket, továbbá egy ETO-jelzetreklordot besorolási adatcsere-formá-

Ungváry R.: Diplomatezauruszok hibái és tanulságai

tumban, és látható a megjelenítésük is. A példákat úgy választottuk, hogy a tezauruszcikk deskriptora egyben az ETO-jelzet mutatószava is, azaz a deskriptor és a jelzet a formátumokon keresztül összekapcsolódik.

A példákat a Kongresszusi Könyvtár és a MARC21 gyakorlatán keresztül meghonosodott formában mutatjuk be. Az adatmezőt háromjegyű szám, az almezőt egy karakter azonosítja (hogy az adott karakter az almezőhívójel szerepét játssza, azt szövegben az előtte álló \$ jel jelzi). A # indikátorok esetében betöltetlen pozíciót jelent. A 008-as mezőben a félkövér # jelek a HUNMARC szerinti betöltetlen (felhasználatlan) pozíciókat jelölik, a dőlt # jelek pedig minősítés képviselő üres helyek.

A tezauruszok deskriptorcikkeinek (a formátum nyelvén: kitüntetett tételfejű tételeinek) jellegzetessége, hogy több 4XX és 5XX utaló mezőt tartalmaznak. A deskriptor (a tételfej) magyarázata (680), használati előírása (690), története (678) megjegyzésekben szerepel, az utalásokat (kapcsolatokat) ugyancsak megjegyzésekben indokolják (667), ha kell. Gyakoriak a forrásadatok is (670-es és 675-ös mező).

A besorolási tétel 008-as mezőjének 11. pozícióján mindig szerepel a vonatkozó tárgyszórendszer/tezaurusz jelzete (a példánkban o=az OSZK-tezaurusz jelzete), a kitüntetett tételfejek mindig használhatók tárgyi melléktételben (008/15=a), nem kormányzati jellegűek (008/28=#), többnyire van ellenőrzött utalójuk a 4XX mezőben (008/29=a), deskriptor–deskriptor kapcsolatuk az 5XX mezőkben (általában \$w vezérlő almezővel megadva), és az elfogadottság mértékére vonatkozóan fontos adat, hogy mi a forrása (a példánkban 008/39=#, azaz nemzeti könyvtári).

A tezauruszok deskriptorcikkeinek többnyire viszonylag sok (8–10) kapcsolata van más deskriptorokkal (550-es mező). A viszonylag sok kapcsolat miatt a \$a almező által megadható „lásd még” kapcsolatok áttekinthetetlenül összefolyhatnak. Ezért alkalmazzák a \$w vezérlő almezőt a specifikus kapcsolattípusok kifejezésére (generikus, partitív, oksági, egyéb rokonsági), hogy a kapcsolatok a deskriptorcikk vezérszava alatt ne a kapcsolódó kifejezések pusztá betűrendjében, hanem a relációtípusok szerinti csoportokban, jól áttekinthetően jelenjenek meg. A kapcsolattípusok sorrendje a megjelenítésben a generikus relációval (\$w g és h) kezdődik, mivel ez a legfontosabb

információkereső-nyelvi reláció, és a szemantikai fontosság sorrendjében következnek egymás után.

A 750-es tételfejkapcsoló mezőn keresztül a tétel-fej az ETO osztályozási adatcsere-formátumában szereplő ETO-jelzet tételfejhez kapcsolódik (ez a

kapcsolat két külön besorolási rendszer közötti összefüggés). A \$2-es almezőben az ETO forrás-jele (eto) szerepel. A fordított irányú kapcsolatot az ETO-jelzettel mint kitüntetett tételfejjel, és magát az ETO-jelzetrekordot az „Osztályozási adatok adatcsere-formátuma” szabályozza.

```

Tag ii $nz n # 5.
000 #####nz 22#####n 4500
001 <rekordazonosító>
005 20080713233723.0
008 080603 | #n#an | z##ba | #n### | ##### | ###a# | ana## | ####
040 ## $aMBA $bhu $fJogi és igazgatásügyi tezausz
150 ## $aközigazgatási bíróság
450 ## $wy $államigazgatási jogszolgáltatás
450 ## $wy $aközigazgatási bíraskodás
450 ## $wy $aközigazgatási kollégium
550 ## $wg $abíróság
550 ## $wk $aközigazgatási jog
550 ## $wk $abíróági felügyelet
550 ## $wk $aközigazgatási ellenőrzés
550 ## $wg $aválasztói kifogás
550 ## $wm $aközigazgatási peres eljárás
670 ## $aAz 1991. évi XXVI. törvény a közigazgatási határozatok bírósági felülvizsgálatának kiterjesztéséről.
670 ## $almre M.: Közig. Bíraskodás, 2008
670 ## $aOSZK-tezausz deskriptora, átvéve 2008 $cUR
678 ## $aMagyarországon 1883-1949, majd 1990-től fennálló bíróság
680 ## $aA közigazgatási döntések ellenőrzésére hivatott, a rendes bíróságok szervezetétől eltérő szervezetű, az állampolgárnak a köz-
igazgatással, az önkormányzatoknak a kormánnyal szembeni ügyeiben mint utolsó fórumként döntő különös bíróság
690 ## $aAz 1949-1990 közötti időszak államigazgatási határozatokkal szembeni eljárások, felülvizsgálatok esetén a „jogi felülvizsgálat”,
vagy a „jogi eljárás” és az adott kérdés deskriptora („lakásügy”, „illetékügy” stb.), továbbá adott esetben az „egyeztető bizottság” haszná-
landó
750 ## $a342.565.4 $2eto
750 ## $a347.998.95 $2eto
750 ## $a351.95 $2eto
750 ## $aadministrative court $0(euvoc)01539 $2euvoc

közigazgatási bíróság
M: A közigazgatási döntések ellenőrzésére hivatott, a rendes bíróságok szervezetétől eltérő szervezetű, az állampolgárnak a köz-
igazgatással, az önkormányzatoknak a kormánnyal szembeni ügyeiben mint utolsó fórumként döntő különös bíróság
H: Az 1949-1990 közötti időszak államigazgatási határozatokkal szembeni eljárások, felülvizsgálatok esetén a „jogi felülvizsgálat”,
vagy a „jogi eljárás” és az adott kérdés deskriptora („lakásügy”, „illetékügy” stb.), továbbá adott esetben az „egyeztető bizottság”
használandó
Tört: Magyarországon 1883-1949, majd 1990-től fennálló bíróság
Forrás: Az 1991. évi XXVI. törvény a közigazgatási határozatok bírósági felülvizsgálatának kiterjesztéséről.
Imre M.: Közig. Bíraskodás, 2008
OSZK-tezausz deskriptora, átvéve 2008 (MÉ)
H államigazgatási jogszolgáltatás
közigazgatási bíraskodás
közigazgatási kollégium
F bíróság
T közigazgatási jog
R bírósági felügyelet
közigazgatási ellenőrzés
választói kifogás
ETO 342.565.4.
347.998.85
351.95

```

10. ábra A deskriptor besorolási rekordja a HUNMARC adatcsere-formátuma szerint, és megjelenített deskriptorcikke

A 750-es mezőben lett megadva a többnyelvű EUROVOC jogi tezaurusz megfelelő deskriptorával is a kapcsolat. A \$2-es almezőben az EUROVOC forrásjele (euvoc) szerepel. Ezt a kapcsolatot a 10. ábra példájában nem jelenítettük meg. Az ilyen megjelenítések mindig rendszertől függenek, illetve opcionálisak adott rendszerben; nem minden mai (egyébként a MARC21 igényeit kielégíteni képes) könyvtári rendszert adaptáltak úgy (általában tájékoztatatlanság következtében) a magyarországi könyvtárakban, hogy vele például a 750-es mezővel, de akár az 550 \$w, és a 6XX megjegyzésmezőkkel kapcsolatos fontosabb lehetőségek kihasználhatók lennének.

A besorolási adatcsere-formátumok és a tezauruszkészítés oktatását a MARC21 színvonalán megvalósító könyvtárosképzés valójában minimumfeltétel.

Az ETO-jelzetrekord a 2000. évi kiadásból való. A 153-as mező \$a almezőjében látható a jelzet, a \$j almezőjében pedig a jelzet magyarázata, ahogy az az ETO táblázatában szerepel. Az 553-as mezők „lásd még” kapcsolatban álló jelzeteket tartalmaznak, melyeket az ETO táblázataiban a → relációjel jelöl. A 750-es mezőben szerepel a tezaurusz mutatószóként kapcsolódó deskriptora, a 753-as

mezőkben pedig az ETO betűrendes mutatójának mutatószavai.

Az a diplomatezaurusz-készítő hallgató, aki néhány tezauruszcikkének elkészíti a besorolási adatrekordját (és azt tezauruszának előszavában bemutatja), joggal tekintheti magát a kor szakmai színvonalán álló könyvtári szakembernek.

Epilógus

Ha én diplomatervként tezauruszt készíthetnék, amellett, hogy a Relex tezauruszszerkesztőt [14] használnám, felhasználnám a Köztzauruszt is. Nem azért, mert ez az egyetemes tezaurusz annyira tökéletes, netán speciális kifejezéseket is tartalmazna, hanem azért, mert praktikus dolog kapcsolódni olyan tezauruszhoz, amelyet Magyarországon már sok könyvtárban használnak.

Olyan tezauruszt készítenék, amelynek csúcskifejezései egyben a Köztzaurusz [5] lexikai egységei is lehessenek, továbbá úgy állapítanám meg, hogy mi legyen deskriptor és mi legyen nemdeskriptor, hogy az összhangban legyen a Köztzaurusz nemdeskriptoraival és deskriptoraival (azaz a redukált fogalmi szerkezetével).

```

Tag ii $ nz n # 5.
000 *****nz 22*****n 4500
001 <rekordazonosító>
005 20080713233604.0
008 000103|aaaaa|aaa
084 8# $audc $cE&C 15 2000
153 ## $a351.95 $jÁllamigazgatási jogszolgáltatás. A hatalmi ágak konfliktusa. Közigazgatási államtanács
553 0# $a342.52 $jA törvényhozó hatalom
553 0# $a342.52 $jKözigazgatási bíróság
683 0# $aA volt szocialista országok esetén célszerű az időt/ideőszakot is osztályozni
750 #7 $aközigazgatási bíróság $2mba
753 ## $ahatalmi ágak konfliktusai (közig.)
753 ## $aállamigazgatási jogszolgáltatás

```

351.95

```

Államigazgatási jogszolgáltatás. A hatalmi ágak konfliktusa. Közigazgatási államtanács
Használat: A volt szocialista országok esetén célszerű az időt/ideőszakot is osztályozni
→ 342.52 A törvényhozó hatalom
→ 342.565.4 Közigazgatási bíróság
mutatószava államigazgatási jogszolgáltatás
hatalmi ágak konfliktusai (közig.)
tezaurusz közigazgatási bíróság
Kiadás E&C 15 2000

```

11. ábra Az előbbi deskriptorhoz kapcsolódó ETO-jelzet besorolási rekordja a MARC osztályozási adatcsere-formátuma szerint, és megjelenített formája

Ezáltal elérem, hogy a teauruszom felülről kompatibilis lenne egy mások által sokat használt teaurusszal. Ez azért jó, mert szép is, nem csak hasznos.

Például egy ütőhangszerekről készült diplomatezauruszban a húros ütőhangszerekre a chordofon, a rugalmas test hangadásával működő ütőhangszerekre az idiofon, és a kifeszített hártyák hangadásával működő ütőhangszerekre a membranofon megnevezést használták. Ez nem probléma mindaddig, amíg kizárólag ütőhangszerekről van szó. A felsorolt három típus azonban minden hangszerre érvényes, azaz a doromb is chordofon, noha nem ütőhangszer, a hegedű is idiofon, és létezik olyan membranofon, amely nem ütőhangszer. A Köztauruszban ennek megfelelően szerepelnek a kifejezések (azaz van például idiofon, és van idiofon ütőhangszer). Ezért annak érdekében, hogy az ütőhangszer-tezaurusz felülről kompatibilis legyen a Köztaurusszal, a három csúcspontot kiegészítették az „...ütőhangszer” névrésszel: „chordofon ütőhangszer”, „idiofon ütőhangszer” és „membranofon ütőhangszer”. Ez a három kifejezés ugyanis alárendeltje lehet a Köztaurusznak; zenei gyűjtőkörben tehát az ütőhangszer-tezaurusz akadálytalanul beilleszthető az átfogó Köztauruszba.

Jegyzetek

- ¹ Az informatikában manapság az eredetét tekintve másik, de hasonló eredményekkel járó jelenség tapasztalható. Ott újra fölfedezik a tezauruszokat, és még a jobbik eset, hogy nem adnak neki valamilyen más nevet (pl. fogalomtár). Olyan beszámolók jelennek meg, amelyek szerzői szemmel láthatóan nem tudják, hogy ezeket az információkereső-nyelvi szótárakat már a múlt század 50-es éveitől kezdve használják [12][18].
- ² Összesen 6 magyar nyelvű tezauruszszabvány készült eddig [5][6][7][8][9][11]; értékesebbnél értékesebb információkat tartalmaznak a szerkezetről és a készítésről.
- ³ A magyarázó relációneveket az archívumot látogató, humán műveltségű filmes felhasználókra tekintettel alkalmazzák [1]. A cég könyvtári keresésben járattan üzletkötői miatt használnak magyarázó relációneveket például az *Arany Oldalak* szakmai telefonkönyv háttértezauruszában is [10]. Az itt említett *Filmtezaurusz* és *Szakmatezaurusz* megtekinthető az OSZK Könyvtári Intézetének szakkönyvtárában, ahol a legtöbb Magyarországon készült tezaurusznak – 36 db – is létezik példánya. Raktári jelzetük a [16] irodalomjegyzékéből megállapítható.
- ⁴ A tezauruszoknak, tárgyszó-rendszereknek, sőt az osztályozási rendszereknek is létezik már nemzetközi és nemzeti (magyar) adatcsere-formátuma, és a

könyvtári rendszereket arra készítik föl, hogy az ilyen formátumban készült (és **csak** az ilyen formátumban készült) információkereső-nyelvi szótárakat tudják importálni [2].

- ⁵ A HUNMARC 001 hívójelű adatmezője.
- ⁶ A Relexszel eddig kb. 30 tezaurusz készült el, és számos könyvtárban, különösen a Köztauruszt használó könyvtárakban a katalogizáláskor profeszszionálisan használják annak érdekében, hogy a legáltalóbb kifejezést gyorsan megtalálják, mert könynyebb benne navigálni, mint magában a könyvtári rendszer katalogizáló moduljában [14].
- ⁷ Még a magyar nyelvű újabb szakirodalomban is rendelkezésre állnak azok a források, amelyek alapján az információkereső nyelvekkel és fogalmi rendszerekkel (többek között tezauruszokkal, tárgyszó-rendszerekkel, mi több: ontológiákkal megismerkedni kívánó, eljövendő szakmai élete iránt igényes) – és nem utolsósorban eladható tudásra törekvő – kezdő szakember tájékozódhat alapvető elméleti ismeretekről [13][15][17][18][19].
- ⁸ A fogalom nem nyelvfüggő. Előfordul, hogy adott nyelven nincsen rá egyszerű vagy összetett szó (ilyen eset például a német „Backen” és „Braten”, melyet magyarul egyaránt a „sütés” kifejezéssel nevezünk meg), és az is gyakori, hogy a megnevezés hangalakja, vagy asszociációja miatt két nyelv szava szigorúan véve nem pontosan ugyanazt a fogalmat nevezi meg (például a magyar „tisztítás”, „tisztántartás” fogalmába kevésbé játszik bele érdemben a lelki megtisztulás és az erkölcsös fogalma, ezzel szemben az angol „purification” megnevezésbe igen. Ezért a „tisztítás” és a „purification” nem teljesen azonos fogalmakat neveznek meg, de az ilyen árnyalatnyi különbségeknek inkább csak a szépirodalmi szövegekben van jelentősége (noha – különösen a politikai – közbeszédben is okozhatnak bizonyos kifejezések adott esetben problémákat az áthallás miatt).
- ⁹ Ha szinonimáról van szó (pl. kutya és eb), akkor a két különböző név ugyanazt a fogalmat azonosítja, ha kváziszinonimáról, akkor a két név két különböző fogalmat azonosít, melyet az adott rendszerben összevontan kezelnek a deszkriptorral (pl. a ’vadászku-tya’ nemdeszkriptor helyett a ’kutya’ deszkriptor használandó).
- ¹⁰ Az angolban is létezik a magyar F/A generikus relációnak megfelelő BTG/NTG (broader term generic/narrower term generic) reláció (2. táblázat)!
- ¹¹ A megjegyzések jelölését a tezauruszszabvány írja elő. A korabeli MARC adatcsere-formátum ismeretének hiányában a nemzetközi és a nemzeti tezauruszszabványokban sajnos csak egy megjegyzést szabványosítottak [10][11][17].
- ¹² Utoljára 1968-ban SZILÁGYI Tibor foglalta össze a „Tárgyszó és a tárgyszókatalógus” c. művében az összetett tárgyszavakra vonatkozó tudnivalókat.

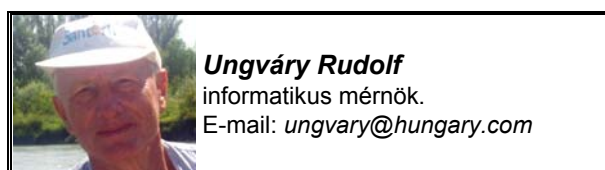
Irodalom

- [1] Filmteszaurusz. A Magyar Nemzeti Filmarchívum teszaurusza: 3.0 változat. Szerkesztett Ungváry Rudolf. Budapest, MNA, 2006. XVIII, 565 p.
- [2] A MARC 21 Format for authority data. 1999 ed. Update No. 1 (October 2001) through Update No. 8 (October 2007). Washington, Library of Congress, Network Development and MARC Standards Office. <<http://www.loc.gov/marc/authority/ecadhome.html>>
A MARC 21 Format for classification data. 2000 ed. Update No. 1 (October 2001) through Update No. 8 (October 2007). Washington, Library of Congress, Network Development and MARC Standards Office. <<http://www.loc.gov/marc/classification/eccdhome.html>>
MARC21. Handbuch in deutscher Sprache. Updated November 2008/yb. [Bern], Schweizerische Nationalbibliothek, 2008. <<http://ead.nb.admin.ch/web/marc21/dmarceinl2.htm>>
Formato IBERMARC para registros de autoridad. [Madrid], Biblioteca Nacional, 1999. ISBN 84-88699-44-1 <http://www.bne.es/docs/Registros_autoridad2001.pdf>
HUNMARC, a besorolási rekordok adatcsere formátuma. Összeáll. Sipos Márta, Szabó Julianna, Ungváry Rudolf. [Budapest], Könyvtári Intézet, 2009. Tervezet.
- [3] ISO/DP 5954-1985 Guidelines for the establishment and development of multilingual scientific and technical thesauri for information retrieval.
- [4] ISO/IS 2788-1986 Guidelines for the establishment and development of monolingual scientific and technical thesauri for information retrieval.
- [5] Köztaurusz. 2009. január 1. <<http://www.ki.oszk.hu/107/page.php?57>> és <<http://mek.oszk.hu/adatbazis/thes.htm>>
- [6] MSZ 3418. Magyar nyelvű információkereső teszauruszok szerkezete, részei és formái. Budapest, MSZH, 1998. p. 10.
- [7] NTP 3-75 Többnyelvű információkereső teszaurusz. Tartalom, szerkezet és megjelenési forma.
- [8] NTP 9-75 Az egynyelvű információkereső teszaurusz kidolgozásának szabályai.
- [9] NTP 15-76 A többnyelvű információkereső teszaurusz kidolgozásának szabályai.
- [10] UNGVÁRY Rudolf: Szakma teszaurusz. 5.3 változat. [Közl. a Magyar Telefonkönyvkiadó Társaság]. Budapest, Ariel Studio Bt, 1999. VII, 78. KMK: 4-9870
- [11] SZT SZEVI 174-75 Egynyelvű információkereső teszaurusz. Szerkezet, összetétel és megjelenési forma.
- [12] UNGVÁRY Rudolf: A teszauruszok felfedezése. Eljutni a definícióig. = Új Alaplap, 13. köt. 8. sz. 2000. aug. p. 62–63. <<http://www.ontologia.hu/document/paper/>>

Ungváry R.: Diplomatezauruszok hibái és tanulságai

- [13] UNGVÁRY Rudolf – ORBÁN Éva: Osztályozás és információkeresés. Kommentált szöveggyűjtemény. Budapest, OSZK, 2001. 2 db.
1. köt., Az osztályozás és elmélete. 543 p. ISBN 963 200 425 6
2. köt., Az információkeresés és elmélete. 535 p. ISBN 963 200 426 4
- [14] UNGVÁRY Rudolf: Tezauruszkezelő programok és a RELEX. = TMT, 48. köt. 1. sz. 2001. p. 3–16. <http://tmt.omikk.bme.hu/show_news.html?id=1620&issue_id=26>
- [15] UNGVÁRY Rudolf: A teszaurusz a felhasználói felületen. Az optimális teszauruszmegjelenítés problémái adatbázis-kezelő rendszerekben. = TMT, 48. köt. 3. sz. 2001. p. 3–12. <http://tmt.omikk.bme.hu/show_news.html?id=1620&issue_id=26>
- [16] UNGVÁRY Rudolf: Az OSZK teszaurusz és a KÖZTAURUSZ. = Könyvtári Figyelő, Új folyam 11. (47.) köt. 1. sz. 2001. p. 11–40. <<http://primula.oszk.hu/kiadvany/kf/2001/1/ungvary.html>>
<<http://www.oszk.hu/kiadvany/kf/2001/1/ungvary.html>>
- [17] UNGVÁRY Rudolf: Az információkeresés szavai. = TMT, 50. köt. 12. sz. 2003. p. 1–27. <http://tmt.omikk.bme.hu/show_news.html?id=3451&issue_id=446>
- [18] UNGVÁRY Rudolf: Tezaurusz és ontológia, avagy a fogalmi ismertetőjegyek generikus öröklődésének formalizálása. = TMT, 51. köt. 5. sz. 2004. p. 175–191. <http://tmt.omikk.bme.hu/show_news.html?id=3615&issue_id=450>
- [19] UNGVÁRY Rudolf – VAJDA Erik: Könyvtári információkeresés. Második, jav. kiad. Budapest, Typotex, 2002. 172 p. ISBN 963 9326 52 8. Kempelen Farkas Digitális Könyvtár <<http://www.hik.hu/tankonyvtar/site/books/b153/index.html>>
- [20] Nemzeti könyvtárak besorolási adatállományai: Library of Congress Authorities: <<http://authorities.loc.gov/cgi-bin/Pwebrecon.cgi?DB=local&PAGE=First>>
Recherche autorités RAMEAU: <<http://catalogue.bnf.fr/>>
Biblioteca Nacional de España. Autoridades. <<http://catalogo.bne.es/uhtbin/authoritybrowse.cgi>>
YSA. Yleinen suomalainen asiasanasto: <<http://vesa.lib.helsinki.fi/ysa/index.html>>

Beérkezett: 2008. XI. 14-én.



Ungváry Rudolf

informatikus mérnök.

E-mail: ungvary@hungary.com

Ütőhangszerek teaurusza

A diplomamunkaként készült teaurusz hiánypótló munka, mivel az ütőhangszerek területén nincs magyar terminológiai gyűjtemény. A teaurusz rendkívül speciális fogalmi különleges szerkesztési problémákat vetettek fel, amelyeket végső változatában a Relex teauruszszerkesztő programmal oldottunk meg. Ennek során a munka kompatibilis lett a számos magyar könyvtárban használt egyetemes magyar teaurusszal (a Köztaurusszal) és alkalmas mind arra, hogy HUNMARC adatcsere-formátumban könyvtári és webes rendszerekbe átvegyék, mind pedig arra, hogy a Relex OWL-exportjának köszönhetően ontológiákban az ontológiai hierarchia alapja legyen.

Előszó

A teaurusz készítője ütőhangszeres zenész. A cikkben szereplő hangszerek 80%-át kézbe vette, játszott rajtuk; témaválasztása aktív zenészi és zenepedagógiai tevékenységének köszönhető. Ösztönzőleg hatott, hogy a tárgyalt anyag nemzetközi viszonylatban is elég szétszórtnak és hiányosan áll rendelkezésre rendszerezve.

Módszertani szempontból az ún. tapasztalati módszer dominál, kiegészítve – mintegy kontrollként – a többi ismert szógyűjtési módszerrel.

A téma természetéből következik, hogy a szógyűjtés „gyakorlatias”. Így a hangszerek anyagának, származási helyének, elterjedésének és különösen a játéktechnikának a szempontjai voltak fontosak, amikor mérlegeltem a felvételt a teauruszba.

Cél, rendeltetés

Az „Ütőhangszerek teaurusza” szakembereknek, zenetanároknak, diákoknak, valamint a téma iránt érdeklődőknek készült. A világon *napjainkban használatos* ütőhangszereket dolgozza fel, a történelmi, ma már nem használt típusokra a gyűjtés jelenleg nem terjedt ki.

Célja egyrészt rendszerbe foglalt, ugyanakkor jól áttekinthető, kimerítő információk nyújtása a hangszerekről (anyaguk, játéktechnikájuk, származási helyük stb.), másrészt egyéb fogalmakkal (pl.: rítus, beavatás, színház) való összefüggéseik feltárása, rendezett formában való hozzáféréseinek megoldása. A teaurusz arra is használható, hogy segítséget nyújtson a különböző kontinenseken létező ütőhangszerek azonosításában.

Célja továbbá, hogy a teaurusz ne legyen túlságosan bonyolult, ugyanakkor kitérjen az etnomuzikológiai kérdésekre, ezen belül pedig az autentikus használatra, mint például a színház, a regölés vagy a samanizmus.

A teaurusz szerkezete

A részteauruszok

A teaurusz a nemzetközi és a magyar teaurusz-szabványokkal [4] összhangban készült. 933 lexikai egységet tartalmaz az alábbi eloszlásban (a lexikai egységek részteauruszokba rendeződnek) (1. táblázat):

1. táblázat

A teaurusz lexikai egységeinek típusai (részteauruszok)

Részteaurusz	Deszkriptor	Nem-deszkriptor	Összesen
átfogó kifejezések	115	1	116
hangszerek	478	70	548
működtetés	11	0	11
elemek	66	1	67
anyagok	23	0	23
használat, rendeltetés	35	1	36
tánc	21	0	21
zenei kifejezések	50	7	57
népek	10	0	10
földrajzi helyek	13	0	13
határterületek	15	2	17
tulajdonnevek	14	0	14
Összesen	851	82	933

A relációtípusok

A lexikai egységek felsorolása betűrendben történik, egy adott reláción belül, a közöttük lévő kapcsolat feltüntetése nélkül. A vezéreszkriptor és nemdeszkriptor tipográfiai kiemelt. A deszkriptorokban szereplő relációk és jelölésük a szabványban meghatározott:

2. táblázat

Tezauruszrelációk

Szabványos	Tezauruszokban szokásos	Hagyományos
L	Lásd	lásd szinonimáját
L&	lásd ÉS	lásd ÉS-kapcsolatban együtt
LV	lásd VAGY	lásd VAGY-kapcsolatban külön
F	átfogóbb	lásd még általánosabban
A	Fajtája	lásd még speciálisabban
T	Egésze	lásd még átfogóbban
P	Része	lásd még részletesebben
R	Irányul	lásd még oksági összefüggésben
E	Kiindulása	lásd még okozati összefüggésben
X	lásd még	lásd még egyéb összefüggésben
≠	Más	lásd még más értelemben
H	Helyett	lásd szinonimája helyett
H&	helyett és	lásd ÉS-szinonimája helyett
HV	helyett vagy	lásd vagylagos szinonimája helyett

Az anyagok az R/E relációban kapcsolódnak a hangszerekhez, illetve a hangszertestekhez (értelmezése pl. mokugjo R=anyaga fa).

Külön csoportot alkotnak az ütőhangszerek világában a táncok. Az ütőhangszerek az összes hangszer közül a leginkább elválaszthatatlanok a táncoktól: számos olyan ütőhangszer van, amely meghatározott táncokkal vagy tánc típusokkal függ össze. Például a flamenco egyik legfontosabb hangszere a cajon. Az ütőhangszert és a vele összefüggő táncot az R/E relációval kapcsoltuk össze. Például: madhalem R=rendeltetése Shiva-tánc

A megjegyzések

A megjegyzések segítségével oldható meg, hogy a tezaurusz egyben a terminológiai szótár szerepét is játszassa. Például:

beszélő dob

M: *Két membrános, csak egy felületen ütött membranofon; hangmagassága a zsinórzat feszességének változtatásával módosítható.*

Rendszerezési problémák

Terminológiai kérdések

A tezaurusz fogalmai között a legfontosabb összefüggéseket a generikus kapcsolatok képviselik. A mindennapi gyakorlatban ezt az összefüggést általában ösztönszerűen használják. A terminológiai gyakorlatban azonban bevált meghatározási forma, hogy a meghatározásban mindig szerepeljen az adott fogalom generikus fölérendelt fogalma. A következő példában a generikus fölérendelt az „ütőhangszer”:

Membranofon: *kifeszített hárták rugalmasságán alapuló hangzóképesseggel rendelkező ütőhangszer.*

Példa egy nem generikus meghatározásra:

Berimbau: *íjszerűen hajlított fabotra fémhuzalt feszítenek, közéjük töktestet szorítanak; a zenész fabotlalt üti a húrt, másik kezében kavicsal változtat a hangmagasságon.*

Ugyanennek generikus formája:

Berimbau: *íjszerűen hajlított fabotra feszített fémhuzalból és közéjük szorított töktestből álló, braziliai chordofon ütőhangszer; a zenész fabotlalt üti a húrt, másik kezében kavicsal változtat a hangmagasságon. A capoeira harci tánc hagyományos hangszere. Hasonlít a mouthbow-hoz és a zenélőj-hoz.*

Ezek a meghatározások azonban nem strukturált, hanem szöveges formában szerepelnek, ami a fölérendelt megnevezésének megválasztásában a természetes nyelv körülményei között meglehetősen játékeret nyújt. A tezauruszban ezzel szemben mindig csak bináris relációval fejezhető ki a generikus reláció. A fenti példánál maradva:

membranofon

F ütőhangszer

berimbau

F chordofon ütőhangszer

Az adott fogalomhoz azonban a meghatározásban szereplő többi fogalom is társul(hat), ezzel téve teljesség a fogalom tezaszuszikkét, amely így a vele kapcsolatos asszociációkat jeleníti meg könynyen áttekinthető formában:

berimbau

- F brazíliai ütőhangszer
chordofon ütőhangszer
- P kavics
- R capoeira
- E fabot
fémhuzal
töktest
ütőhasználat
- X mouthbow
zenélőij

Az előbeszéd következtelensége miatt előfordul, hogy a megnevezésből nem lehet a fölérendeltre következtetni. A „dob” kifejezésen általában membranofont értenek, de számos olyan dobnév van, amely nem membranofon. A rönkdob például nem kifeszített hárttyákkal, hanem a farönk testével kelti a hangot. A kígyónyelv-dob idiofon ütőhangszer.

A fentiekből következik, hogy a „dob” valójában meghatározatlan kifejezés. Olyan terminológiai gyűjteményben, amelyben a kifejezések szakmailag kifogástalan használatának előírása a célja, feltehetően ki is zárják a szakszerű használatból. A tezaszusziknak azonban elsősorban nem az a célja, hogy előírja, hogyan kell a kifejezéseket használni, hanem információkereső eszköz. Minden olyan fogalom megnevezését tartalmaznia kell, amely szerint kereshetnek. Márpedig a felhasználók kereshetnek a „dob” kifejezéssel is. Ezért ennek a kifejezésnek lexikai egységként szerepelnie kell a tezaszusziban, ugyanakkor nem lehet a membranofon generikus alárendeltje, mivel lehetnek teljesen másfajta ütőhangszerek is dobok. Következésképpen a „dob” fogalmát közvetlenül az „ütőhangszer” fogalmának kell alárendelni. Annak érdekében, hogy ezt a helyzetet a felhasználó számára megvilágítsam, megfelelő magyarázatot kapcsoltam a kifejezéshez. A tezaszuszikké:

dob

- M: *Szűkebb értelemben membranofon ütőhangszer, még szűkebb értelemben (az értelmező szótár szerint) "henger vagy üst alakú, kifeszített bőrs ütőhangszer". A gyakorlatban azonban számos hangszert neveznek dobnak, amely nem membranofon.*
- F ütőhangszer
- A egymembrános dob
kétmembrános dob

elektronikus dob
esődob
golyós dob
kígyónyelv-dob
lábdob
mandinka-dob
rönkdob
teknősdob
vízdob

Polihierarchia

Egy kifejezés egyszerre egynél több átfogóbb fogalom generikus alárendeltje is lehet, azaz a generikus összefüggések polihierarchikusak. A rönkdob például dob, ugyanakkor szerkezetére nézve idiofon ütőhangszer, származását tekintve pedig afrikai ütőhangszer. Generikus relációval ez a következőképpen jelenik meg a tezaszusziban:

rönkdob

- F afrikai ütőhangszer
dob
idiofon ütőhangszer

A polihierarchiából az is következik, hogy adott fölérendelt generikus alárendeltjei különböző szempontok szerint csoportosíthatók. Az ütőhangszerek például a szerkezetük alapján hagyományosan lehetnek chordofonok, idiofonok és membranofonok, származási helyük alapján afrikaiak, ázsiaiak stb., csoportosíthatók az anyaguk, a működésük stb. szerint, lehetnek hagyományosak és elektronikusak, és lehetnek olyanok, amelyek vagy nem sorolhatók egyik csoportba se (mint a „dob” esetén), vagy különleges esetek (és akkor mesterségesen kell számukra összefoglaló fölérendelt fogalmat megnevezni, mint esetünkben az „ütőhangszer-találmány”). Az egyes szempontok szerinti alárendeltet az ún. elágazásjelölő lexikai egységek választják szét. Például: ütőhangszer szerkezet szerint, ütőhangszer származási hely szerint stb. A mondottakat jeleníti meg a tezaszusz egyik legáltalánosabb fogalmának, az ütőhangszernek (nemzetközi néven: percussion) a generikus hierarchiája:

ütőhangszer

- dob
ütőhangszer (anyag szerint)
acél ütőhangszer
alumínium ütőhangszer
bambusz ütőhangszer
bronz ütőhangszer
cserép ütőhangszer
csont ütőhangszer
stb.

ütőhangszer (működtetés szerint)

csattogtatással működtetett ütőhangszer
csipkedéssel működtetett ütőhangszer
dörzsöléssel működtetett ütőhangszer
kaparással működtetett ütőhangszer
stb.

ütőhangszer (származási hely szerint)

afrikai ütőhangszer
amerikai ütőhangszer
ausztráliai és óceániai ütőhangszer
ázsiai ütőhangszer
európai ütőhangszer

ütőhangszer (szerkezet szerint)

chordofon ütőhangszer
idiofon ütőhangszer
membranofon ütőhangszer

ütőhangszer-találmány

Bachet-struktúra
bambou handchimes
bongopan
kígyónyelv-dob
stb.

A csúcsfogalmak

A teaurusznak csak egyik csúcsfogalma az „ütőhangszer”. Nagyjából az egyes részteauruszoknak megfelelően szerepelnek benne további csúcsfogalmak is (ütőhangszerelem, ütőhangszeranyag, ütőhangszer-működtetés, ütőhangszer-használó).

Számos határterületi fogalom is szerepel a teauruszban (földrajzi helyek, népek stb.). E csúcsfogalmak összessége az ütőhangszer-ontológia generikus csúcsrendszerét alkotja. Például:

valami

előadóművész
földrajzi hely
tánc
ütőhangszer
ütőhangszeranyag
ütőhangszerelem
ütőhangszer-használó
ütőhangszer-jellemző
ütőhangszer-működtetés
ütőhangszer-zeneszerző
zenekar

A Relax teauruszszerkesztő programmal megjeleníthető a teaurusz fogalmainak a fenti csúcsfogalmakból leágazó generikus hierarchiája, mely egy formális ütőhangszer-ontológia alapja lehet. [6] Például a szerkezet szerinti hierarchia a következő:

ütőhangszer

ütőhangszer szerkezet szerint

idiofon ütőhangszer

agogo
angklung
antik tányér
autófék
ázsiai harangjáték
cintányér
beütő cin
kézi tányér
kínai cintányér
lábcin
lengő cin
szegecses tányér

claves

cluster chimes

cocobak

gombaharang

gong

jávai gong

kézi gong

tampang

templomi gong

gongjáték

harang

csörgős harang

nyelves harang

elefántharang

faharang

ütős harang

ázsiai harangjáték

bell tree

dragon monk table chime

elefántcsontharang

gombaharang

gonkogui

jégharang

om mani padme hum

pieng-csung

talpas ütőharang

hengeres fadob

hüvelyk zongora

stb.

Egyéb kérdések

Az idegen elnevezések csak akkor szerepelnek magyar fordításban, ha azok a szakmán belül ilyen formában használatosak. Ha ismerjük a hangszer eredeti hazáját, a teauruszban feltüntetve szerepel.

Ha a vezérdeszkriptorban szerepel a hangszer anyagának neve, az anyagnév nincs felvéve a

deskriptorcikkbe. A *Membranofonoknál* az anyagot jelölő deskriptorok (pl. fa, cserép) logikusan a *dobtestre* értendők.

A tezaurusrészecskék fogalmai

Az ütőhangszeranyagok

Az anyagok például:

- bambusz,
- cserép,
- csiszolópapír,
- csont,
- stb.

Az egyes anyagok az anyag–felhasználása szerepet játszó E/R relációban kapcsolódnak azokhoz a hangszerekhez, amelyeknek lényeges jellemzője, hogy az adott elemmel rendelkeznek. Például:

patkánybőr

R arizonai csörgő

Az ütőhangszerelemek

Mivel ütőhangszerekről van szó, magától értetődő a rendszerezés: ütőhangszerelem, rezonálóelem, rezgőelem, ütőelem:

- ütőhangszerelem, például: az állvány és a tekerő,
- ütőelem, például: a fagyűrű és a fagolyó,
- rezgőelem, például: a fémkarika és a kaktusz-tüske,
- rezonálóelem, például: a teknőspáncél és a rezonátorcső.

Az egyes elemek rész–egész P/T relációban kapcsolódnak azokhoz a hangszerekhez, amelyeknek lényeges jellemzője, hogy az adott elemmel rendelkeznek. Például:

tekerő

T szélgép
tekeréssel működtetett ütőhangszer
vihargép

Az ütőhangszer-működtetés fogalmai

A működtetés elemei különféle tevékenységek:

- csattogtatás,
- csipkedés,
- dörzsölés,
- kaparás,
- stb.

A működtetések a tevékenység–tevékenység tárgya szerepet játszó E/R relációban kapcsolódnak

ahhoz a hangszerhez, amelynek lényeges jellemzője az adott működtetés. Például:

tekerés

R idiofon
szélgép
tekeréssel működtetett ütőhangszer
vihargép

Az ütőhangszer-használók

Az ütőhangszer-használók különféle foglalkozások, társadalmi szerepek képviselői:

- boszorkány,
- dobos,
- sámán,
- ütőhangszer-használó nép,
- ütőhangszer-használó nő.

A használók az aktor–tevékenységének tárgya szerepet játszó E/R relációban kapcsolódnak ahhoz a hangszerhez, amelynek lényeges jellemzője az adott használó. Például:

sámán

R sámándob

Az ütőhangszer-rendeltetés

Az ütőhangszerek rendeltetésén azokat a foglalkozásokat, szerepeket, feladatokat értjük, melyekhez ilyen hangszert jellegzetesen használnak. Például:

- boszorkány,
- gyermekjáték,
- gyógyítás,
- meditáció,
- szamanizmus,
- stb.

A rendeltetéshez a rendeltetés–eszköz szerepet játszó R/E relációban kapcsolódnak ahhoz a hangszerhez, amelynek lényeges jellemzője az adott használó. Például:

Gyermekjáték

F ütőhangszer-rendeltetés
E facsapó
gyűszűdob

A határterületi fogalmak

A határterületeket az alábbi csúcsfogalmak fogják össze:

- előadóművész,
- hagyomány,
- ismeretterület,
- művészeti motívum,
- tánc,

- zenei dokumentum,
- zenemű.

Ezek a csúcshfogalmak megegyeznek a Köztauruszban [1] szereplő fogalmakkal. Például az előadóművész és a valami között még a következő generikus hierarchia áll fenn a Köztaurusz-ban (a csak a Köztauruszban szereplő kifejezéseket halványabban jelenítettük meg):

előadóművész

művész
foglalkozás
tevékenységi kör
elvon hely
hely
tulajdonság
információszerű valami
valami

Annak érdekében, hogy a tezauszzt adott esetben ütőhangszer-ontológia céljára is fel lehessen használni, minden csúcshfogalmat összekapcsoltunk az ontológiákban szokásos „valami” („thing”)

fogalmával. [6] Ezáltal a csúcshfogalmak és a valami között a szokásosnál nagyobb ugrás keletkezett, hiszen a Köztauruszban ezek között és a „valami” között még számos hierarchiaszint található. Ezek a „valami” és az ütőhangszerek szakterületén használatos legáltalánosabb fogalmak közötti átfogó fogalmak azonban nem valók egy speciális tezauszba. A tezausz azonban azáltal, hogy a Köztauruszsal kompatibilisen alakítottuk ki, adott esetben egy általánosabb ontológiával való összhang érdekében kiegészíthető ezekkel a fogalmakkal.

A tezausz átadása, átvétele

Azáltal, hogy a tezausz a Relex tezauszszerszkeztőbe [2] tettük át, a tezausz az MSZ 3418 szerinti formában megjeleníthető, és a besorolási HUNMARC adatcsere-formátum szerint a MARC-kompatibilis könyvtári rendszereknek átadható. [3] Az alábbiakban bemutatunk egy, az adatcsere-formátumnak megfelelő tezauszcikket besorolási rekordformában megjelenítve (1., 2. ábra).

```
Tag ii $ nz n # 1.
001 000000000001
005 20080929235905.0
008 080929 |#n#an| z##ba |#n###| ##### |###a#| ana##|####
040 ## $aZombori_Diploma $bÜtőhangszer-tezausz
150 ## $aarizonai csörgő
550 ## $wg $acsörgő
550 ## $wg $aészak-amerikai ütőhangszer
550 ## $wk $afogantyú
550 ## $wk $amag
550 ## $wr $afa
550 ## $wr $apatkánybőr
550 ## $wr $arázás
550 ## $wm $aészak-amerikai indiánok
670 ## $aHangszerek enciklopédiája
680 ## $iBot végére erősített patkánybőr zacskóból, benne zörgő magokból álló észak-amerikai csörgő
```

1. ábra Az ütőhangszer-tezausz tezauszcikke a HUNMARC adatcsere-formátum [3] szerinti szerkezetben átvethető formában

arizonai csörgő

M: Bot végére erősített patkánybőr zacskóból, benne zörgő magokból álló észak-amerikai csörgő
Forrás: Hangszerek enciklopédiája
F: csörgő
észak-amerikai ütőhangszer
P: fogantyú
mag
E: fa
patkánybőr
rázás
X: észak-amerikai indiánok

2. ábra Az ütőhangszer-tezausz tezauszcikke az MSZ 3418 szabvány [4] szerint megjelenítve

A Relex egyben azt is lehetővé teszi, hogy a teza-
urusz egy hangszer-ontológia részét alkotó ütő-
hangszer-ontológia generikus hierarchiájának
alapja legyen, mivel lehetővé teszi az ontológia-

átvételhez az OWL formátumba való exportot. [6]
Egy ilyen OWL-export részlete látható a 3. ábrán.

A 3. ábra OWL-formátumú rekordjának megjelení-
tése látható a 4. ábrán.

```
<?xml version="1.0" encoding="windows-1250" ?>
<rdf:RDF
  xmlns:owl="http://www.w3.org/2002/07/owl#"
  xmlns:rdfs="http://www.w3.org/2000/01/rdf-schema#"
  xmlns:rdf="http://www.w3.org/1999/02/22-rdf-syntax-ns#">
  <owl:Ontology rdf:about="">
    <owl:versionInfo></owl:versionInfo>
    <rdfs:comment>MSZ</rdfs:comment>
    <owl:imports rdf:resource="http://www.w3.org/2002/07/owl"/>
  </owl:Ontology>
  ...
  <owl:Class rdf:ID="X1">
    <megnevezes>arizonai csörgő</megnevezes>
    <rdfs:subClassOf rdf:resource="#X2"/>
  </owl:Class>
  <owl:Class rdf:ID="X2">
    <megnevezes>csörgő</megnevezes>
    <rdfs:subClassOf rdf:resource="#X3"/>
  </owl:Class>
  <owl:Class rdf:ID="X3">
    <megnevezes>idiofon ütőhangszer</megnevezes>
    <rdfs:subClassOf rdf:resource="#X4"/>
  </owl:Class>
  <NEMDESZKRIPTOR_L rdf:ID="X5">
    <megnevezes>percussion</megnevezes>
    <l rdf:resource="#X4"/>
  </NEMDESZKRIPTOR_L>
  <owl:Class rdf:ID="X4">
    <megnevezes>ütőhangszer</megnevezes>
    <h rdf:resource="#X5"/>
    <rdfs:subClassOf rdf:resource="#X6"/>
  </owl:Class>
  <owl:Class rdf:ID="X6">
    <rdfs:subClassOf rdf:resource="#DESZKRIPTOR"/>
    <megnevezes>valami</megnevezes>
  </owl:Class>
</rdf:RDF>
```

3. ábra Az „arizonai csörgő” generikus hierarchiájának részlete a Relex OWL-full exportjában [5]

```
valami
  ütőhangszer
    idiofon ütőhangszer
      csörgő
        arizonai csörgő
```

4. ábra Az „arizonai csörgő” generikus hierarchiájának a Relex OWL-full exportja alapján

A tezaurusz készítése

A tezaurusz diplomamunkaként a *Szegedi Tudományegyetem Könyvtártudományi Tanszékén* készült 2006-ban „A világon napjainkban használatos ütőhangszerek tezaurusza” címen és első díjat nyert egy egyetemi versenyen. Ezt követően került sor átvételére a Relex tezauruszszerkesztő rendszerbe [2][5], és ennek során néhány vonatkozásban átalakítottam és kiegészítettem. Az új változat címe „Ütőhangszerek tezaurusza”. Ennek nyomtatott változata megtalálható a *Könyvtártudományi Intézet* szakkönyvtárban.

Irodalom

- [1] Köztaurusz. 2008. október 1.
<http://www.ki.oszk.hu/107/page.php?57> és
<http://mek.oszk.hu/adatbazis/thes.htm>
- [2] UNGVÁRY András – UNGVÁRY Rudolf: RelexAB: Tezauruszok, szótárak, mutatók szerkesztését támogató program lexikai egységek formájának és relációinak ellenőrzésére. Felhasználói kézikönyv: 1.1 változat. Budapest, Ariel Stúdió Bt., 2002. 75 p.
- [3] A MARC 21 Format for authority data. 1999 ed. Update No. 1 (October 2001) through Update No. 8 (October 2007). Washington, Library of Congress, Network Development and MARC Standards Office.

<http://www.loc.gov/marc/authority/ecadhome.html>
HUNMARC, a besorolási rekordok adatcsere formátuma. Összeállította Sipos Márta. 1998. március. 61 p. Tervezet.

- [4] MSZ 3418. Magyar nyelvű információkereső tezauruszok szerkezete, részei és formái. Budapest, MSZH, 1998. 10 p.
- [5] UNGVÁRY Rudolf: Tezauruszkezelő programok és a RELEX. = TMT, 48. köt. 1. sz. 2001. p. 3–16.
http://tmt.omikk.bme.hu/show_news.html?id=1620&issue_id=26
- [6] UNGVÁRY Rudolf: Tezaurusz és ontológia, avagy a fogalmi ismertetőjegyek generikus öröklődésének formalizálása. = TMT, 51. köt. 5. sz. 2004. p. 175–191.
http://tmt.omikk.bme.hu/show_news.html?id=3615&issue_id=450

Beérkezett: 2008. XI. 1-jén.



Zombori Attila

informatikus-könyvtáros,
ütőhangszeres zenész.
E-mail: attilatopan@freemail.hu

Privatizálják-e a könyvtárat?

2,56 millió dollár évi könyvtári kiadásból 500 ezret takarítana meg a floridai Hernando megye önkormányzata a könyvtár privatizálásával. A *Floridai Könyvtárosok Egyesülete* és az *ALA* egyaránt a privatizálás ellen van. Szerintük a közösségi alapítású könyvtáraknak az általuk szolgált közösség közvetlen fennhatósága alatt kell maradniuk, és ellenzik, hogy a közsférából a magánszférába kerüljön át a könyvtár. Olyan emberek működtessék, akik ismerik a közösséget és lojálisak hozzá, ismerve annak igényeit.

A könyvtárak általában a költségcsökkentések első áldozata. Ám gyakran a könyvtár az első hely, ahová az állástalan emberek betérhetnek számítógépet használni, hogy munka után nézzenek. Egyre több könyvtárhasználó jön rá arra, hogy olcsóbb a könyveket vagy videókat kölcsönözni, és kezdi megismerni olvasójegyének értékét.

/BATES, Michael D.: County to explore privatizing libraries. = *Hernando Today*, 2009. március 18.
<http://www2.hernandotoday.com/content/2009/mar/18/county-explore-privatizing-libraries/news/>

(MG)

Információkereső teaurusz a magyar leíró szófajtan témaköréből

Az alábbiakban a diplomamunkámként készített szófajtani teaurusz szerkesztése során felmerült kérdéseket és azok megoldási lehetőségeit ismertetem. Bemutatom a munka során használt forrásokat, említést teszek a szerkesztést megnehezítő terminológiai hiányosságokról, valamint sorra veszem az egyes szófaji csoportokat és besorolásuk problémáit, csak azokat a szófajokat emelve ki, amelyek feldolgozása kérdéseket vetett fel. Szemléltetem ezek deszkriptorcikkjeit és a szófajok összefoglaló ábráját. Kitérek a teaurusz szerkesztésére, készítésének módjára, felhasználási és továbbfejlesztési lehetőségeire is.

Terminológiai kérdések

Bevezető

A leíró nyelvészetben hosszú idő alatt kialakult és megszilárdult fogalmi rendszert használnak, ami azonban strukturálisan, a pontos fogalmi reláció dolgában talán mégsem eléggé kidolgozott. Munkámat ugyanis több helyen nehezítette a szakterminológia hiánya: bizonyos, az alábbiakban részletesen felsorolt szófaji csoportokat az említett források csak körülírják, pontos szakkifejezéssel nem illetnek.

Teauruszomban [11] a magyar leíró szófajtan állományára támaszkodok: azokat a fogalmakat vettem fel deszkriptorként, amelyek szorosan a tárgyhoz tartoznak. Dolgozatom fő forrásául a „Magyar grammatika” [4] c. egyetemi tankönyvet választottam, mert a rendelkezésemre álló művek közül a legrészletesebb képet nyújtja a mai magyar nyelv szófajtani rendszeréről. A hagyományos nyelvtani megközelítést veszi alapul, de új tendenciák felé is mutat. Rendszere áttekinthető és világos. A szókincs nagy része tehát innen származik.

Néhány esetben mégis szükségem volt kiegészítésre, és természetesen kitekintésre más megközelítésekre. Ezért a fent említett forrás mellett „A magyar nyelv könyve” [3], „A mai magyar nyelv” [10] és „A mai magyar nyelv rendszere” [13] c. szakkönyveket, valamint „A magyar nyelv kézikönyvtára” sorozat „Helyesírás” [6] c. kötetét használtam, amelyben részletes leírás található a főnevek alfajairól. A fentiekén kívül E. ABÁFFY Erzsébet: A mediális igékről [1] c. tanulmányát vettem igénybe dolgozatom elkészítéséhez.

Mivel körülírások nem használhatók deszkriptorként [8][14], a hiányzó műszókat meg kellett alkotni, legalább afféle „munkaverziót” létrehozva, hogy a teauruszt megszerkeszthessem. Ezt az alábbi módszerek alkalmazásával értem el:

1. A szakirodalomban használt körülírások összevonásával vagy csekély módosításával:
 - állapotot jelentő főnév = állapotjelölő főnév,
 - az alany belső állapotára utaló határozószó = belsőállapot-határozó szó,
 - az alany külső állapotára utaló határozószó = külsőállapot-határozó szó,
 - fizikai állapotra vonatkozó főnév = fizikaiállapot-jelölő főnév,
 - jelhez hasonló értékű viszonyzó = jelértékű viszonyzó,
 - képzőhöz hasonló értékű viszonyzó = képzőértékű viszonyzó,
 - raghoz hasonló értékű viszonyzó = ragértékű viszonyzó.
2. Más szófaji alcsoportokra már alkalmazott szakkifejezések kölcsönzésével:
 - kontextusfüggő mediális ige (a kontextusfüggő névmásokból kiindulva, l. alább).

Az egyes szófaji csoportok besorolásának kérdései

A továbbiakban sorra veszem az egyes szófaji csoportokat a „Magyar grammatika”-nak [4] megfelelő előfordulási sorrendben, és röviden kitérek a feldolgozásukkor felmerült kérdésekre és azokra a megoldásokra, amelyekkel a teaurusz szerkesztése során éltem.

Részben a teauruszkészítéstől függetlenül meglévő nyelvészeti problémákról van szó, melyek a

teaurusz készítése kapcsán kerültek felszínre, részben pedig olyanokról, amelyek magából a feldolgozás módjából fakadnak.

Az ige

Az igei fajtái közül a középigék, más néven a mediális igei besorolásakor kellett új fogalmat alkotnom. A „Magyar grammatika” [4] ugyanis az alanytalan, fakultatív alanyú, medioaktív és mediopasszív középigék mellett szól egy ötödik alfajról is, amelynek jellemzője, hogy jelentése szövegkörnyezettől függően lehet cselekvő vagy mediális [4, p. 86.]. Ezt a csoportot tehát, mint említettem, kontextusfüggő mediális igei-nek nevezem a teauruszban.

mediális ige

M: *Történést, állapotot, állapotváltozást vagy képességet kifejező, a cselekvő és a szenvedő ige közötti átmenetet képviselő ige*

H középige

F ige

A alanytalan ige

fakultatív alanyú ige

kontextusfüggő mediális ige

medioaktív ige

mediopasszív ige

X cselekvő ige

szenvedő ige

A főnév

Munkám során a legtöbb fejtörést a főnév fajtáinak bizonyos típusú besorolása okozta, és ez rejtette magában a legtöbb hibalehetőséget is. A „Magyar grammatika” – mint minden, általam ismert grammatika – a főneveket *elvont* és *konkrét* kategóriákra osztja [4, p. 127., 129.]. Közkeletűen és leegyszerűsítve, az elvonthoz sorolják a cselekvést, állapotot és tulajdonságot jelentő főnevet is, nem csupán a 'fogalmak', 'gondolati jelenségek' [4, p. 127.] neveit. Ez a besorolás a kérdéssel mélyebben foglalkozó nyelvész és logikai szakemberek között vita tárgya, és jelenleg nincs elfogadott meghatározás a két kategóriára. Az egyik hagyományos felfogás szerint elvont dolog az, ami nem köthető helyhez. Ezzel az a probléma, hogy a folyamatok és a tevékenységek jelentős része nagyon is helyhez köthető („a tenispályán *teniszeznek*”; „nagyvárosokban különösen elterjedt a *teniszbjáték*”). Ugyanakkor számos konkrét mentális dolog nem köthető helyhez. A másik hagyományos felfogás szerint valami akkor elvont, ha nem köthető létezéséhez valamilyen kiváltó, hatóerőként működő ok. Például az üres halmaz nem okozata

valamilyen hatásnak. Ekkor az a kérdés: mit értünk pontosan hatóerőként működő okon¹?

Másrészt a nyelvészetben hagyományos elvont – konkrét felosztás szöges ellentétben áll a formális ontológiákban az 1990-es évek óta kialakított fogalmi struktúrákkal (így a Köztársaságban [5], valamint a „Magyar Egyetemes Ontológia”-ban [18] is használt, nemzetközi megegyezésen alapuló, a magyar nyelvre Ungváry Rudolf által kidolgozott felosztással). Ezekben a formális ontológiákban ugyanis a tevékenységeket (pl. futás) és az állapotokat (pl. állás) eleve kivonják az elvontság tartományából, és önálló fogalmi kategóriákként tételezik. (Angol nevük „perdurant” vagy „occurrence”, a magyar formális ontológiában „energiaszerű valami”), továbbá a tulajdonságokat is önálló fogalmi kategóriába fogják össze („quality”, a magyar formális ontológiában „információszerű valami”).

A hagyományosan elvontnak tételezett főnevek egy része az elmúlt évtizedben minden jel szerint kikerült az elvont kategóriából; mégpedig azok, amelyek esetében léteznek olyan konkrét dolgok, melyek adott folyamat, tevékenység, állapot és tulajdonság hordozói (pl. a „kemény”, „ütés”, „cseppfolyósság” fogalmának terjedelmébe eső dolgok, referenciák egyáltalán nem elvontak). Az elvont és a konkrét főnevet ugyan felvettem a teauruszba azok kitüntetett jellege miatt, de a speciális felosztásukat már nem. Ha ugyanis az *elvont főnév*–*konkrét főnév* felosztást a speciálisabb szinteken is következetesen szeretném végigvinni a teauruszban, az már kivezetne a leíró szófajtan, s egyáltalán a leíró nyelvtan tárgyköréből, át a filozófiába és a formális ontológiákba. Ezért végül úgy döntöttem, csak a szűkebb szófajtani kategóriákkal dolgozom. Kimaradtak tehát olyan, általam eredetileg létrehozott összefoglaló deskriptorok, mint *betegségnév*, *élettelennév*, *eseményjelölő főnév*, *konkrét mozgásjelölő főnév*, *időjárási név*, *színnév* stb., mert ezek már „nem annyira szófajtani értelemben csoportosítanak, hanem inkább valamiféle tartalmi, gyakorlati, tárgyköri értelemben...”, s mivel a legáltalánosabb szintről van szó, valójában a fogalmak univerzumát rendezik³. Ha ugyanis megpróbáltam volna felhasználni ezeket, a fogalmak teljes univerzumára kellett volna kidolgoznom a rendszerüket ahhoz, hogy az koherens legyen. Márpedig ilyen fogalmi rendszer jelenleg tudományosan elfogadott formában nem áll rendelkezésünkre. Ezért az elvont és a konkrét főnév szócikke a teauruszban a következőképpen néz ki:

elvont főnév

- M: *Térben és időben fizikai vagy észlelési hordozóval nem rendelkező fogalom neve*
- Tört.: *A hagyományos nyelvészet szerint minden cselekvés, állapot, tulajdonság. Ez az álláspont a logikában, a filozófiában és a formális ontológiákban vitatott*
- Belső: *A fogalom vitatott volta következtében al-típusait (elvont állapotot jelentő főnév, elvont mozgást jelentő főnév stb.), ebben a tezaurusban nem dolgoztuk ki*
- Forrás: *Stanford Encyclopedia of Philosophy*
- F főnév
- X konkrét főnév

konkrét főnév

- M: *Térben és időben fizikai vagy észlelési hordozóval rendelkező fogalom neve*
- Tört.: *A hagyományos nyelvészet szerint csak az anyagok, tárgyak és élő szervezetek megnevezése. Ez az álláspont a logikában, a filozófiában és a formális ontológiákban vitatott*
- Belső: *A fogalom vitatott volta következtében al-típusait (konkrét állapotot jelentő főnév, konkrét mozgást jelentő főnév, betegségnév, lételemnév, eseményjelölő főnév, időjárási név, színnév stb.), ebben a tezaurusban nem dolgoztuk ki*
- Forrás: *Stanford Encyclopedia of Philosophy*
- F főnév
- X elvont főnév

A számnév és a melléknév

Újszerű a korábbi nyelvtanokhoz képest a „Magyar grammatika”-nak [4] az a megközelítése, hogy a számnév fajtáit, mivel a mondatban többnyire jelzői szerepet töltenek be, a melléknév alcsoportjaiként tartja számon: a tőszámnévet és a törtszámnévet a mennyiségjelölő, a sorszámnévet pedig a viszonyító melléknév alárendeltjeként. „A számnév terminust továbbra is használhatjuk a melléknév e sajátos szemantikai alcsoportjának megnevezésére” [4, p. 143.] olvassuk, de aztán nem találkozunk számnév műszóval a későbbiekben. A teljesség kedvéért mégis alkalmaznom kellett, mert az osztószámnévet nem sorolhattam a melléknév fajtái közé. Így tehát a „Magyar grammatika” [4] és „A mai magyar nyelv rendszere” [13] szempontjai keverednek a dolgozatomban: amelyik az adott szóosztályt illetően részletesebb leírást közöl, ahhoz folyamodtam. (Választhattam volna azt a megoldást is, hogy a melléknév deszkriptornál polihierarchikus felépítést alkalmazok, azaz a fent

említett számnév-fajtáknak mind a számnév mind a melléknév deszkriptort fölérendeltjeként tüntetem fel. Ezt a megoldást mégsem tartottam szerencsésnek, mivel tezaurusom minden más deszkriptora monohierarchikus felépítésű: egy fogalomnak csak egy fölérendeltje van). Ebből származik az egyik legfontosabb tanulság is, amely abból adódik, hogy ha egy szakterület terminológiáját a fogalmak közötti egzakt relációk alapján strukturáljuk, nyomban kiderül, mennyi összefüggés marad a hagyományos, szövegszerű meghatározásokkal operáló terminológiai munka nyomán homályban, illetve bizonyul pontatlannak. A hagyományos terminológia egyik legnagyobb hiányossága például, hogy nem alkalmazza a polihierarchia elvét, azaz nem teszi lehetővé, hogy egy adott fogalmat két különböző fogalmi kategória alapján definiáljunk generikusan. Annak érdekében, hogy ne térjek el túlzottan a megszokott szó-fajtani terminológiától, ebben a tezaurusban nem alkalmaztam polihierarchiát.

melléknév

- M: *A főnévvel megnevezett személy, tárgy vagy fogalom egy járulékos tulajdonságát kifejező szó*
- H nomen adiectivum
- F tiszta szófaj
- A mennyiségjelölő melléknév
minőségjelölő melléknév
viszonyító melléknév
- X főnév
igenév
melléknévi igenév
névutómelléknév

A névmás

A névmás fajtáit köztudottan háromféle szempont szerint osztályozhatjuk:

1. szintaktikai, logikai, szemantikai funkciójuk szerint beszélhetünk főnévi, melléknévi és határozói,
2. a referencia fajtája szerint szituációfüggő, kontextusfüggő, mondategységen belüli, mondat-egészen belüli és referens nélküli,
3. funkció szerint pedig személyes, visszaható, kölcsönös, mutató, vonatkozó, kérdő, határozatlan és általános névmásokról [4, p. 156].

Dolgozatomban a 3. szempontot választottam a besorolás alapjául, mert talán ez a legismertebb felosztás. Az 1.-re X kapcsolatot utal.

névmás

- M: *A főnév, a melléknév és a határozószó helyettesítésére, a szóismétlések elkerülése végett használt, mondatrész értékű, indirekt denotatív jelentést hordozó alapszófaj*
- H grammatikai szó
helyettesítő szófaj
pronomen
univerzális jel
üres szó
- F alapszófaj
- A általános névmás
határozatlan névmás
kérdő névmás
mutató névmás
személyes névmás
vonatkozó névmás
- X tiszta szófaj

- eredethatározó-szó
eredményhatározó-szó
eszközhatózó-szó
fokhatározó-szó
hasonlító határozó-szó
helyhatározó-szó
időhatározó-szó
mértékhatózó-szó
módhatározó-szó
okhatározó-szó
számhatározó-szó
társhatózó-szó
tekintethatózó-szó
- X határozói igenév
határozóvá tevő előljáró
igekötő
igenév
névutó

A határozószó

Ennek a szófaji csoportnak szintén többféle kategorizálása lehetséges: jelen dolgozatban a mondatbeli szerepen alapuló osztályozást érvényesítem, mivel ez utóbbi a határozószó szófajától elválaszthatatlan. Nagyjából annyi határozófajtát különítenek el, ahányféle határozó szerepét ez a szófaj betöltheti.

A „Magyar grammatika” ez alapján helyhatározószót, időhatározó-szót, számhatározó-szót, fokhatározó-szót, állapothatózó-szót, módhatározó-szót, eredményhatározó-szót és tekintethatózó-szót említ [4, p. 214.] A magam részéről ezt a felsorolást még kiegészítettem további nyolc szófaji alcsoporttal „A mai magyar nyelv” [10, p. 286–335.] c. egyetemi tankönyv vonatkozó fejezetei alapján. A szóban forgó határozófajták: cél-, eredet-, eszköz-, hasonlító-, mérték-, ok-, szám- és társhatózó-szó, abból kiindulva, hogy szinte minden határozófajta kifejezhető határozószóval is, s az utóbbiak ez alapján osztályozhatók, a fajták száma a mondatrész szerepnek megfelelően bővíthető.

A határozószó teauruszcikke tehát:

határozószó

- M: *Tárgyi jelentéstartalmat és mondattani szerepet, tartalmi és viszonyjelentést elválaszthatatlanul egyesítő, a cselekvés körülményeit vagy a cselekvő állapotát kifejező szófaj*
- H adverbium
- F tiszta szófaj
- A állapothatózó-szó
célhatározó-szó

Az igenév

Az igenévfajták osztályozásakor a besorolás többféle lehetősége merült fel. Döntésemet részben az áttekinthetőség, részben az újabb nézetek tükröztetése határozta meg. (Ez utóbbi szempont vezérelt az igei igenév besorolásakor).

A határozói igenév

Ki kell emelnem a határozói igenevet, amelyet a „Magyar grammatika” [4], ugyanúgy, mint akár a „Mai magyar nyelv rendszere” [13, p. 258–259.], akár egyéb források, morfológiai alapon különít el -va/-vel és -ván/-vén képzős alfajokra, melyekhez az előbbi forrás szerint funkciómegoszlás is társul [4, p. 238.]. Tezauruszomban ezt a funkció szerinti felosztást követem, amikor állapot-, cél-, mód-, illetve okhatározói igenevet különíték el a határozói igenév fajtáiként. Ezt a csoportosítást a határozószóval meglévő rokonság és az ebből fakadó analógia szintén alátámasztja.

határozói igenév

- M: *Cselekvés, történés, személy vagy dolog körülményeit megnevező, igei jelentést hordozó határozószó*
- F igenév
- A állapothatózó-i igenév
célhatározói igenév
eszközhatózó-i igenév
időhatározói igenév
módhatározói igenév
okhatározói igenév
- X határozószó

Az igei igenév

Ez a szófaj mint a melléknévi igenév egyik alfaja, s nem mint az igenévi rendszer egyik önálló tagja szerepel dolgozatomban. Ezt a besorolást támogatja a „Magyar grammatika”, [4, p. 236.] arra hivatkozva, hogy ez az igenév fajta ugyanúgy tulajdonságot fejez ki, mint a melléknév. A többi pedig eszerint inkább cselekvést elvont formában, de szintén tulajdonságként megnevezve. Figyelembe véve azonban, hogy a főnévi igenév ragos alakjai sem képeznek önálló igenévi csoportot, én is ezt a felfogást követtem a tezaurusz szerkesztésekor.

igei igenév

- M: *A befejezett melléknévi igenév személyragos, cselekvéssel létrejött tulajdonságot kifejező alakja (nap sütötte [tér], szél fúttá [frizura])*
 F melléknévi igenév
 X befejezett történésű melléknévi igenév

A főnévi igenév

Szóra érdemes még a folyamatos, a befejezett és a beálló cselekvésű főnévi igenév felvétele a szótárba. A fenti altípusok kialakulását „A mai magyar nyelv rendszere” mint nyelvjárási jelenséget hozza [13, p. 224–225]. Nem köznyelvi alakulatok tehát, de érdekes és mindenképpen megemlíthető részei a nyelvtani rendszernek. Annál is inkább, mert a folyamatos és a beálló cselekvésű főnévi igenév (vanni van, lenni lesz) használata a beszélt nyelvben sem ritka. A jelenség egyébként nem idegen nyelvünktől, hiszen a melléknévi igenevek rendszere hasonló felépítést mutat, s az elnevezések is analógak az ott használatosakkal. A melléknévi igenév szócikke ugyanis a következőképpen néz ki:

melléknévi igenév

- M: *Az igei jelentéstartalmat tulajdonságként megnevező, igéből -ó, -ő, -t, -tt, -andó, -endő képzővel képzett származékszó*
 F igenév
 A beálló történésű melléknévi igenév
 befejezett történésű melléknévi igenév
 folyamatos történésű melléknévi igenév
 igei igenév
 X ige
 melléknév

A főnévi igenév kategóriái sokban hasonlítanak a melléknévi igenévéhez, ezért szócikkének szerkezete:

főnévi igenév

- M: *Az ige és a főnév közti átmenetet képező, a cselekvést elvont formában, a cselekvőtől elvonatkoztatva kifejező igenév*
 F igenév
 A beálló cselekvésű főnévi igenév
 befejezett cselekvésű főnévi igenév
 folyamatos cselekvésű főnévi igenév
 ragozatlan főnévi igenév
 ragozott főnévi igenév
 X főnév
 ige

A szempontrendszer

Talán az eddigiekből is kitűnt, az osztályozás szempontjai szakirodalmi terminológia alapján koránt sem egységesek. Ennek oka, hogy a fogalmi jelentés – mondatbeli szerep – szerkezeti felépítés hármas szempontja, ami szerint a szófaji kategóriák alakulnak, nem mindig egyforma súllyal van jelen, jóllehet, egymástól elválaszthatatlanok, és mindegyik befolyásolja a másikat. A számnév például mondatbeli szerepe (jelző) miatt került át „A magyar grammatika” rendszerében a melléknévekhez, holott jelentése alapján – ’mennyiséget kifejező szó’ [4, p. 143.], – a számfogalommal van kapcsolatban. A határozószókat éppen mondatbeli szerepük miatt nevezzük így, ti. ’valamilyen körülményt meghatározó’ [10, p. 57.], megnevező szónak, és morfológiai felépítésük miatt is csak erre a szerepre alkalmasak.

Alaktani szempont például a főnévi igeneveken belül megkülönböztetni a ragozott és a ragozatlan fajtát, ezek szófajtanilag nem különböznek el egymástól: mindkettő főnévi igenév. Mégis alcsoportokként vettem fel őket, mert némi különbség azért felfedezhető a két forma között: a ragozott főnévi igenév közelebb áll az egyéb ragozott igealakokhoz, mint a ragozatlan főnévi igenévhez – és szintaktikai eltérést is okoz a használatuk.

A főnévi igenév alkalmazásának másik oka rendszerelméleti: mivel a főnévi igenév fogalmába a befejezett, a beálló és a folyamatos alcsoportok is beletartoznak, nem használhattam a ragozatlan alakokra ezt a kifejezést, ahogyan általában szokás, hiszen főnévi igenéven legtöbbször ezt értjük. Lefoglalhattam volna az infinitivus műszót erre, azonban a ragozott forma, amelynek felvételét a mondott okból indokoltnak tartottam, akkor kiesik a rendszerből. A jelen tezaurusz csúcsgoalma a szófaj mint metafogalom, melynek fajtái az alap-

szófaj, a funkcióige, a mondatzó és a viszonyzó [4, p. 67–70., 73.].

szófaj

- M: *A szavakat jelentésük, mondatbeli szerepük és szerkezeti hasonlóságuk alapján magába foglaló nyelvi kategória*
- A alapszófaj
funkcióige
mondatzó
viszonyzó

A teaurusz felépítéséről

A deskriptorok alakja

A teauruszban a teauruszcikkek a vezérszavak betűrendjében követik egymást, megjelenésben a vezérszavak félkövér szedéssel kiemelve. Relációk dolgában a magyar teauruszszabványt [8] alkalmaztam. Az egyes deskriptorok alatt F (generikus fölérendeltje) relációjel után az adott fogalmat magába foglaló általánosabb fogalom neve olvasható, ez alatt pedig A (generikus alárendeltje) relációjel után az adott deskriptor képviselte fogalomnál speciálisabb fogalom. X-szel (egyéb rokonsági összefüggése) jelöltem a kérdéses deskriptor asszociációs körébe tartozó egyéb szavakat és kifejezéseket. Teauruszomban nem alkalmaztam a magyar teauruszszabvány teljes relációválasztékát, mert a szóanyag nem tette szükségessé. Ugyanis ott, ahol egy szófajt többféle módon lehetett volna osztályozni, – s az így létrejövő halmazok metszették volna egymás, – a lehetséges szempontok közül mindig csak egyet választottam, azt, amelyik alapján generikus relációt hozhattam létre, az áttekinthetőség okán.

A hierarchia

A szakirodalomban három, egymásra épülő szint összefüggéseit különböztetik meg:

- a valóságos – tudattól független – jelenségek, más szóval a referenciák szintjén belüli kapcsolatokat;
- fogalmak, azaz a tudat szintjén belüli kapcsolatokat;
- a jelek szintjén belüli kapcsolatokat.

Továbbá a referenciák és a fogalmak, a referenciák és a jelek, valamint a fogalmak és a jelek közti kapcsolatokat. A szófajteauruszban a 2., fogalmi szintű kapcsolatok állnak fenn a deskriptorok között, amelyek egy-egy, a nyelvészetben használ-

latos fogalmat képviselnek. A 3. fajta, jelek szintjén meglévő reláció jellemző a különböző nyelvű, azonos fogalmat jelölő megnevezésekre és vele a többnyelvű teauruszokra [19, p. 91.], továbbá ebben a teauruszban a szinonimákra és a magyar kifejezéseknek megfelelő latin nevekre. A latin-magyar szópárok között az L/H (lásd/helyett) kapcsolatot alakítottam ki. Például:

nomen substantivum

L főnév

verbum

L ige

álzó

L névelő

Vagyis a magyar szavak szerepelnek deskriptorként, a szópárok latin tagjai pedig nemdeskriptorként. A teaurusz fogalmai leggyakrabban nem-faj illetve faj-nem viszony alapján kapcsolódnak össze. Az előbbire példa a főnév- elvont főnév, az utóbbira pedig ennek fordítottja, az elvont főnév-főnév kapcsolat.

A főrészt kiegészítő teauruszrészek

A hierarchikus rész

A deskriptorokat az F/A reláció diktálta alárendeltségük sorrendjében adja meg, mindegyikhez hozzárendelve az alá tartozó, szűkebb kategóriát. Ezek formailag beljebb kezdődnek, mint a fölérendelt kategóriát reprezentáló szavak. Az azonos hierarchiaszinten levő kifejezések betűrendben követik egymást. A rokonsági (X) relációk itt nem kapnak helyet. A hierarchikus résznek távlati szerepe van. A későbbiekben felhasználható a szófajok formális ontológiájának kialakításához [16][17][18]. A hierarchikus rész felépítése az alábbiak szerint alakul:

akaratkifejező mondatzó

alanytalan ige

alapszófaj

átmeneti szófaj

igenév

főnévi igenév

beálló cselekvésű főnévi igenév

befejezett cselekvésű főnévi igenév

folyamatos cselekvésű főnévi igenév

ragozatlan főnévi igenév

ragozott főnévi igenév

határozói igenév

állapothatározói igenév

célhatározói igenév

eszközhatározói igenév

időhatározói igenév
 módhatározói igenév
 okhatározói igenév
 melléknévi igenév
 beálló történésű melléknévi igenév
 befejezett történésű melléknévi igenév
 folyamatos történésű igei igenév
 igei igenév

...

A grafikus rész

E grafikus rész (a lexikai egységek megjelenítése címkézett, irányított gráfok formájában), nem tartalmazza a tezauszban található összes szócikket, mintegy válogatás csak a fontosabb deszkriptorokból. A szavak közti kapcsolatot irányított gráfok élleivel ábrázolja. Az ábra középpontjában az adott szócsoport csúcsheszkriptora, az alábbi példában a szófaj található, tipográfiailag kiemelve. A többi deszkriptor minden irányból körülveszi ezt.

A nemdeszkriptorokat egyenlőségjel, a rokonsági (X) kapcsolatokat kétirányú folytonos gráfél, a generikus (F/A) kapcsolatokat az alárendelt fogalomtól a fölérendelt felé irányuló, folytonos, egyirányú gráfél jelöli. „Több, azonos szempont szerint alárendelt... deszkriptort két... oldalról bekeretezve, egymás alatt betűrendben” [19, p. 192.] néhol helyhiány miatt összevontam. Erre leginkább a határozószó és a tulajdonnév fajtáinál volt szükség. Az 1. ábra a szófajok összefoglaló ábrája.

A tezausz felhasználási lehetőségei

A szófajtezausz – mint minden más tezausz – elsődleges felhasználási lehetősége az információátvitelben és a visszakeresésben van. Egyetemek, főiskolák nyelvészeti tanszékeinek könyvtárai hasznosíthatják, ahol a leíró nyelvészet témakörébe vágó dokumentumok részletes feltárására van szükség. A tezausz ezen felül a szakterminológiai hiányosságok feltárásában és pótlásában lehet jelentősége. A fogalmi rendszerezés során ugyanis nyilvánvalóvá válik, hol és pontosan milyen „betöltetlen nyelvi kockák” [17, p. 453.] hiányoznak a teljes képhez. Az üres kockák

betöltése után előttünk áll egy jó közelítéssel késznek mondható fogalmi rendszer, amely alkalmas a szófajtan egészének, és a rendszeremlek egymáshoz való viszonyának áttekintésére. A rendszer újabb fogalmak bevezetésével és – ahol lehetséges – a meglévők további részletezésével bővíthető. Az újonnan bevezetendő fogalmakat könnyebb értelmezni és a szófajtan rendszerében elhelyezni tezausz segítségével.

A tezausz készítése

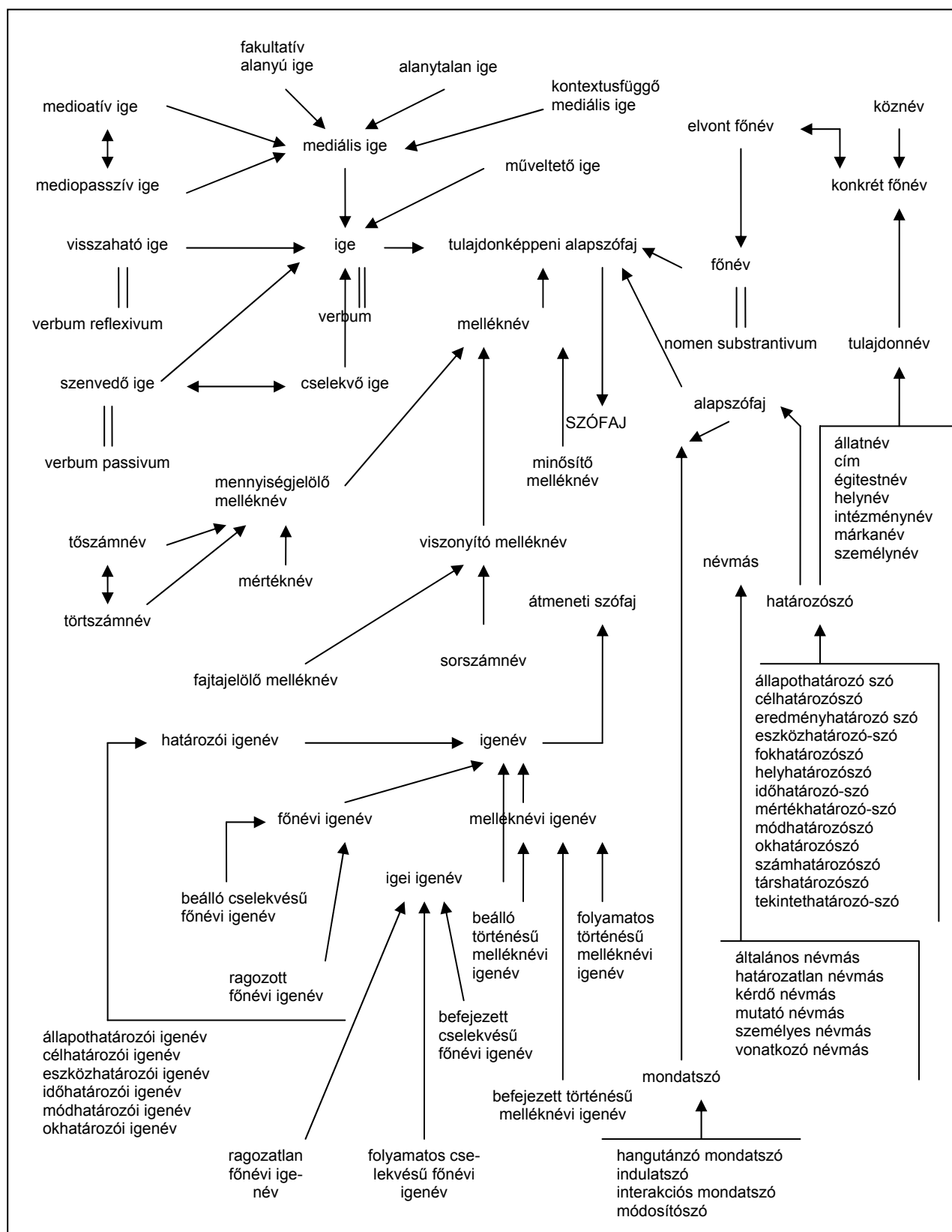
A szófajtezausz első változata manuálisan készült, diplomamunkaként, a *Debreceni Egyetem Könyvtár – Informatikai Karán*. A manuális, Word szövegszerkesztővel kezelt változat állománya 2008 első félévében lett áttéve a Relex [9] tezauszkezelő rendszerbe, amelyben azóta is folyamatosan fejlesztjük. Az első, a Relex segítségével nyomtatásban megjelenített változata a *Könyvtári Intézet szakkönyvtárában* hozzáférhető.

A tezausz továbbfejlesztése

A szófajtezausz továbbfejlesztésére jelenleg három lehetőséget látok: az egyik az, ha további helynévcsoporthat bevezetésével névtani irányban fejlesztem tovább, a másik, ha a relációkat finomítom, a magyar tezauszszabványnak és a HUNMARC adatcsere-formátumnak [7] megfelelően. Mindkettő további anyaggyűjtést igénylő feladat. Továbbá lehetséges lenne a szófajtörténeti kifejezések és a nekik megfelelő történeti megjegyzések fölvétele, amely az egyes szófajok fogalmi és tartalmi változásait tárná fel.

Jegyzetek

- ¹ A kérdés mai nyelvi, logikai és filozófiai háttérét részletesen összefoglalja a Stanford enciklopédia szócikke [Stanford Encyclopedia of Philosophy. Stanford University, Center for the Study of Language and Information. Stanford, Metaphysics Research Lab., 2007. [12] <<http://plato.stanford.edu/entries/abstract-objects/>>]
- ² Az angol eredményekről lásd [2], a magyar formális ontológiáról lásd [16][17][18].
- ³ Ungváry Rudolf szíves közlése, továbbá [15].



1. ábra A szófajok összefoglaló ábrája

Irodalom

- [1] ABAFFY Erzsébet, E.: A mediális igékről. = Magyar Nyelv, 74. köt. 3. sz. 1978. p. 280–293.
- [2] GUARINO, Nicola [et. al]: Sweetening Ontologies with DOLCE. = Computer Science; 2473. köt. 2002. p. 166–181, <<http://www.loa-cnr.it/Papers/DOLCE-EKAW.pdf>>
- [3] JÁSZÓ Anna, A. [főszerk.]: A magyar nyelv könyve. Budapest, Trezor Kiadó, 1991. 604 p. ISBN 963 7685 01 4
- [4] KESZLER Borbála [szerk.]: Magyar grammatika. Egyetemi tankönyv. Második kiadás. Budapest, Nemzeti Tankönyvkiadó, 2001. 577 p. ISBN 963 19 1686 3
- [5] Köztársaság. 2008. október 1. <<http://www.ki.oszk.hu/107/page.php?57>> és <<http://mek.oszk.hu/adatbazis/thes.htm>>
- [6] LACZKÓ Krisztina – MÁRTONFI Attila: Helyesírás. Budapest, Osiris Kiadó, 2004. 1539 p. (A magyar nyelv kézikönyvtára; 1). ISBN 963 389 541 3
- [7] A MARC 21 Format for authority data. 1999 ed. Update No. 1 (October 2001) through Update No. 8 (October 2007). Washington, Library of Congress, Network Development and MARC Standards Office. <<http://www.loc.gov/marc/authority/ecadhome.html>>
HUNMARC, a besorolási rekordok adatcseré formátuma. Összeáll. Sipos Márta. 1998. március. 61 p. Tervezet.
- [8] MSZ 3418–87. Magyar nyelvű információkereső teauruszok szerkezete, részei és formái. Budapest, MSZH, 1987. 10 p.
- [9] UNGVÁRY András – UNGVÁRY Rudolf: RELEXAB: Teauruszok, szótárak, mutatók szerkesztését támogató program lexikai egységek formájának és relációinak ellenőrzésére. Felhasználói kézikönyv: 1.1 változat. Budapest, Ariel Stúdió Bt., 2002. 75 p.
- [10] RÁCZ Endre [szerk.]: A mai magyar nyelv. Budapest, Nemzeti Tankönyvkiadó, 1996. Tizedik kiadás. 571 p. ISBN 963 18 7438 9
- [11] RÓNAI Mónika: Információkereső teaurusz a magyar leíró szófajtan témaköréből. Diplomamunka. Debrecen, Debreceni Egyetem Informatikai Kar, 2005. 132 p.
- [12] STANFORD ENCYCLOPEDIA OF PHILOSOPHY. Stanford University, Center for the Study of Language and Information. Stanford, Metaphysics Research Lab., 2007. <<http://plato.stanford.edu/entries/abstract-objects/>>
- [13] TOMPA József [szerk.]: A mai magyar nyelv rendszere. Leíró nyelvtan. 1. köt., Bevezetés, hangtan, szótan. Budapest, Akadémiai Kiadó, 1961. 599 p.
- [14] UNGVÁRY Rudolf – VAJDA Erik: Könyvtári információkeresés. Második, jav. kiad. webes kiadása. Budapest, Typotex, 2002. ISBN 963 9326 52 8. Kempelen Farkas Digitális Könyvtár <<http://www.hik.hu/tankonyvtar/site/books/b153/index.html>>
- [15] UNGVÁRY Rudolf: A kategóriák rendszere. A szavak hálójában projekt tanulmánya. 2003. <<http://ontologia.hu/document/paper/>>
- [16] UNGVÁRY Rudolf: Teaurusz és ontológia, avagy a fogalmi ismertetőjegyek generikus öröklődésének formalizálása. = TMT, 51. köt. 5. sz. 2004. p. 175–191. <http://tmt.omikk.bme.hu/show_news.html?id=3615&issue_id=450>
- [17] UNGVÁRY Rudolf: Ontológiák és teauruszok csúcsgalmai. = TMT, 54. köt. 10. sz. p. 441–459. <http://tmt.omikk.bme.hu/show_news.html?id=3615&issue_id=450>
- [18] UNGVÁRY Rudolf: Magyar Egységes Ontológia. 1. Generikus hierarchia. 2. A csúcsontológia lexikai egységeinek csoportosított állománya. 2005. 10. 25. – MEO-projekt. Tudásszervezési rendszerek (Knowledge Organization Systems), ontológiák, teauruszok dokumentumai <http://ontologia.hu/document/KOS/KOS_MEO_folder/KOS-MEO-02/>
- [19] UNGVÁRY Rudolf: Teaurusz-technológia. Az információkereső teauruszok készítésének folyamata. Országos Széchényi Könyvtár Könyvtártudományi és Módszertani Központ. Budapest, Népművelési és Propaganda Iroda, 1979. – 277 p.

Beérkezett: 2008. XI. 14-én.



Rónai Mónika

a II. Rákóczi Ferenc Megyei Könyvtár zenei feldolgozó könyvtárosa.
E-mail: ronai.monika4@chello.hu

Networkshop 2009

Az idei Networkshop konferencia előadásai már megtalálhatók az *NIIF* videoarchívumában. A nyitóelőadások között *Monok István* előadása, valamint a könyvtári témájú előadások a tartalomszolgáltató szekcióban:

<http://vod.niif.hu/index.php?lg=hu&mn=archive&eid=91&sm=listevent>

/KATALIST-hír, 2009. május 7./



A minőség értékelése a könyvtárban és az információs szolgáltatásokban



Skaliczki Judit – Zalai Kovács Éva

Kovács Éva

A minőség értékelése a könyvtárban és az információs szolgáltatásokban / Skaliczki Judit, Zalai Kovács Éva. – Veszprém : Pannon Egyetemi Kiadó, 2008. – 226 p.

ISBN 978-963-9696-52-5

A már jól ismert szerzőpáros (-triász) újabb tankönyvvel gazdagította a könyvtári minőségmenedzsment témakörét. *Skaliczki Judit* az ágazat-irányítás fejeként sokszorosan bizonyította elméleti felkészültségét; *Zalai Kovács Éva*t, illetve *Ramháb Mária*t hosszú könyvtárigazgatói pályafutásuk vértette fel nagy tapasztalatokkal a minőségmenedzsment terén (is). Könyvük korábbi minőségmenedzsment könyvük¹ folytatásaként jelent meg. A Skaliczki Judit és Zalai Kovács Éva által áttekinthető elméleti összefoglalót és módszerleírásokat Ramháb Mária gyakorlati esettanulmánnyal egészítette ki; ezt a jól bevált módszert követték a már említett előző, „Minőségmenedzsment a könyvtárban” című tankönyvükben is. A szerzők abban az intézmények minőségpolitikájának kialakítását vázolták föl, ismertetve a minőségirányítási rendszereket (kivéve az általuk nem favorizált ISO 9000 szabványsorozatban² közzétett). A logikusan következő lépés a már létrehozott minőségirányítási rendszerben alkalmazandó értékelés szerepének és módszereinek összefoglalása volt.

E tankönyv borítóján – miként az előd tankönyvén is – dekoratív Q betű célozza jelezni, hogy a *qualitas, quality* – a minőség a könyv fő témája. Kissé félreérthető, hogy a *quantitast*, a *quantity-t* – a mennyiséget is jelezheti a Q.

A könyvtári minőségügy fontosságát a mai változó korban nem lehet eltúlozni. Éppen a gyors változásokra történő gyors reagálási készség kifejlesztése határozza meg a minőségügy célját. A változások

a könyvtárakban a partnerek szükségleteinek és igényeinek változásában mutatkozik meg: a minőségmenedzsment célja az, hogy ezeket, ha lehet, elébük menve kielégítsék. A minőségmenedzsment minden eszköze (stratégiai terv, SWOT és más analízisek, TQM, dokumentációs rendszerek stb.) megköveteli az értékelést. Ebben az értelemben a minőségmenedzsment kiépítése nem előzi meg az értékelési rendszer kialakítását; együtt kell őket létrehozni, hiszen az utóbbi az előbbi szerves részeként funkcionál.

A könyv első három fejezetében az értékelés technikai lebonyolításának felvázolása után a szerzők részletesen taglalva az elméleti problémákat pontosan kijelölik a megteendő utat a minőségbiztosítás kialakításától a konkrét megoldásokat kínáló értékelésig. Összefoglalják az értékelés alapelveit, amelyek érvényesülése biztosítja a minőség magas szintjét, feltárják a társadalmi, könyvtárszakmai, szervezeti összefüggéseket, eligazítanak az értékelést körülölelő fogalmak között (érték, célok, hatékonyság, haszon stb.).

A könyvnek a gyakorlatban leghasználhatóbb fejezeteiben (4-12.) az értékelési módszereket különbözőképpen ötvöző rendszereket tanulmányozhatja az olvasó. A szerzők részletesen bemutatják az irányelv- (normatíva-, ajánlás-) alapú értékelést, majd a szakfelügyeletet; mindkettőt mint az értékelés általános (külső) eszközét. A 6. fejezettől kezdve sorakoznak az értékelési modellek; köztük a részletesen ismertetett európai rendszerek: Charter Mark, EFQM, CAF.

¹ Skaliczki Judit – Zalai Kovács Éva: Minőségmenedzsment a könyvtárban. 2., bőv. kiadás, Veszprémi Egyetemi Kiadó – IKSZ, Veszprém, 2003.

² ISO 9000:2000 Minőségirányítási rendszerek. Alapok és szakszótár. ISO 9001:2000 Minőségirányítási rendszerek. Követelmények. ISO 9004:2000 Minőségirányítási rendszerek. Irányelvek a teljesítőképesség továbbfejlesztéséhez.

A *Charter Mark* brit minőségi védjegy a nonprofit intézmények számára; ez (és az éppenhogy érintett *LISIM*) külsőleg érvényesített keretek közötti önértékelő rendszer. Hat kritériumnak kell megfelelni; ezeket alkritériumok pontosítják részletesen kifejtett értékelési szempontokkal ellátva és az értékelés eredményeit alátámasztó bizonyítékok körét világosan megvonva.

Az *EFQM (European Foundation Quality Model) Kiválósági Modell* kiválóan adaptálható könyvtári önértékelésre. Öt módszert ajánl: a kérdőívet, a mátrixot, a munkaértekezletet, a formális módszert és a minősítést. Az egyes módszerek egyike sem a „legjobb gyakorlat”; mindig a helyi viszonyok, szervezeti feladatok figyelembe vételével kell a módszereket vegyítve alkalmazni. Az EFQM öt terület kiértékelését követeli meg: a vezetését, a célokét, a munkatársak irányítását, az erőforrásokét és a szolgáltatásokét.

A *CAF (Common Assessment Framework = Közös Értékelési Keretrendszer)* az *Európai Unió*nak a közszolgáltatások minőségét egységesen mérő rendszer. Alapja az EFQM Kiválósági Modell. A CAF ismertetése a legfontosabb része a könyvnek: mintegy az EU „hivatalos” közigazgatási-közszolgáltatási minőségmodellje; a könyvtár a közszektor részeként kiválóan alkalmazhatja. Magyarországon 2006-ban jelent meg a nemzeti változat.

A tankönyv még négy röviden taglalt rendszert mutat be; a *SERVQUAL*-t a szolgáltatásokban, a

LibQUAL-t a nem európai könyvtárakban, a *BSC*-t (*Balanced Scorecard = Kiegyensúlyozott Mutatórendszer*) elsősorban a kereskedelemben (ám a német könyvtárakban is) alkalmazzák. A rendszerismertető sort a portugál *SIADAP* komplex teljesítményértékelő rendszer zárja.

A kötet nagy érdeme, hogy a szerzők szerzősége nem különíthető el; egységes és kerek írás: nem zavarja a szerzők egyébként – nyilván – eltérő stílusa, szerkesztési módszere.

A harmadik szerző, Ramháb Mária évtizedes oktatási-képzési gyakorlatát ültette át a kötet 13. (utolsó) fejezetébe, az esettanulmányba, amelyben az értékelési módszerek gyakorlati alkalmazását tekinthetjük át.

A mellékletekben található kérdőíveket jól alkalmazhatjuk saját könyvtárunk minőségbiztosítási rendszerében; a használói elégedettséget mérő kérdőív mellett a minőségelvű szakfelügyeleté is böngészhetők.

A kötetvégi gazdag *Irodalom* külföldi, kizárólag angol nyelvű tételeinek számbavétele mellett az lepi meg a tallózót, hogy a magyar nyelvűek szerényen csak az összesnek mintegy harmadát tesz ki... És éppen, mert magyar nyelven kevesebbet olvashatunk a minőségügyről, annál fontosabb Skaliczki Judit és Zalainé Kovács Éva tan könyve.

Somogyi József
(OSZK Könyvtári Intézet)

Új kiadásban jelent meg az „Egyetemi könyvtárak Magyarországon”



Egyetemi könyvtárak Magyarországon / [szerk. Szögi László] ; [közread. az] Egyetemi Könyvtárigazgatók Kollégiuma. – [2. kiad.]. – Budapest : Egy. Könyvtárigazgatók Kollégiuma, 2008. – 175 p. : ill., főként színes
ISBN 978 963 06 6345 8

Directors. – [2nd ed.]. – Budapest : Board of Univ. Libr. Directors, 2008. – 175 p. : ill.
ISBN 978 963 06 6346 5

2003-ban jelent meg az „Egyetemi könyvtárak Magyarországon” című hézagpótló gyűjtemény az *Egyetemi Könyvtárigazgatók Kollégiumának* összeállításában. A rendszerváltozást követően az *Oktatási Minisztérium* támogatásának köszönhetően készült el a kiadvány, amely önálló, magyar és angol nyelvű kötetekben foglalja össze a kor igényeivel lépést tartani kívánó könyvtárak helyzetét, szolgáltatásait és fejlesztési terveit. Az első kiadás előszavában olvasható: „Mégsem érezzük azt,

Egyetemi könyvtárak Magyarországon (angol)
University libraries in Hungary / [ed. by László Szögi] ; [publ. by] The Board of University Library

hogyan az elmúlt évtized eredményeivel elégedettek lehetünk. ... Nem érezzük megnyugtatónak a felsőoktatási könyvtárak finanszírozási rendszerét és a könyvtárak működésének törvényi kereteit.” A második kiadásig (2008, megjelentetéséhez hozzájárult a *Nemzeti Kulturális Alapprogram* is) eltelt öt év alatt ez a megállapítás mit sem veszített aktualitásából. Mégis, történt azóta néhány pozitívnak tekinthető változás, sor került új épületek megnyitására, komolyabb informatikai fejlesztésekre, szervezeti módosításokra, amelyekről az új kötetek (szintén magyar és angol nyelven) nyújtanak naprakész információkat.

Szinte valamennyi egyetemi könyvtárban jelentősen bővült a hallgatók és a személyzet számítógépes felszereltsége, új eszközök és integrált adatbázisok, teljes körűen működő központi katalógusok (MOKKA) használatára nyílt lehetőség, folytatódott a rekatalogizálási tevékenység és megkezdődött az intézmények digitális archívumainak, „repozitóriumainak” építése, sok helyen a dokumentumok digitalizálása.

Regisztrálja a kiadvány a jelentős névváltozásokat, az új székházakat, épületeket, költözéseket, mint amilyenekre sor került a *Budapesti Közgazdaságtudományi és Államigazgatási Egyetem Központi Könyvtárában*, jelenleg *Budapesti Corvinus Egyetem Központi Könyvtára*; a *Debreceni Egyetemen* új épületet és nevet kapott az *Élettudományi Könyvtár*; Kaposváron is új épületet avattak; a *Magyar Iparművészeti Egyetemi Könyvtár* felvette a *Moholy-Nagy Művészeti Egyetem Könyvtára* nevet; integrációnak köszönhetően költözött új épületbe új nevén a Szombathelyen működő *Nyugat-magyarországi Egyetem Savaria Egyetemi Központ Könyvtára*. A *Szegedi Tudományegyetem Egyetemi Könyvtárában* sor került a könyvtári rendszer egységesítésére és integrációjára, amikor felépült és beköltözhetővé vált a Szegedi Egyetem új Egyetemi Könyvtára 2004 decemberében. A *Veszprémi Egyetem Könyvtára* szintén az egyetemi integrációnak köszönhetően változott, most *Pannon Egyetemi Könyvtár és Levéltárként*

működik az egyetem veszprémi kampuszán felújított korszerű épületben. Elkészült a *Pázmány Péter Katolikus Egyetem Információs Technológiai Karának Könyvtára*, az esztergomi *Vitéz János Római Katolikus Tanítóképző Főiskola* könyvtára az egyetem *Vitéz János Kar Könyvtára* néven működik tovább.

A tizenennyolc állami, öt egyházi, egy magán és egy alapítványi egyetem állományában heterogén, szervezetenként eltérő, sok esetben több helyen működő könyvtárait, illetve könyvtári hálózatát a lehetőség szerint egységes szerkezetben mutatja be a kötet, a következőkre összpontosítva:

- Az egyetem (rövid) története;
- A könyvtár története;
- A könyvtári rendszer tagjai;
- A könyvtár szolgáltatásai;
- Különgyűjtemények, történeti értékek;
- A könyvtári rendszer fejlesztése
- Elérhetőség.

Bár az állományadatokat nem minden könyvtárnál frissítették a szerzők, minden fejezet beszámol az újdonságokról, és amire nagy szükség volt, felújították és bővítették az elérhetőségi adatokat mind a központi, mind a hálózat könyvtáaira vonatkozóan: név, postai cím, e-mail, telefon és fax, honlap.

A kötetek tipográfiája és díszítése rendkívül esztétikus, a gyönyörű színes és sok helyen megújított illusztrációknak köszönhetően az olvasó bepillantást nyerhet a hazai könyvtárak gazdagságába.

Ez a gyűjtemény nem kritikai összefoglalókat tartalmaz, hanem rövid történeti áttekintéseket, amelyek híven tükrözik a mindenkorai állapotokat a kezdetektől napjainkig. Az angol nyelvű kiadásnak köszönhetően, amelyért dicséret illeti a fordítókat, a nagyvilág is képet kaphat hazánk egyetemi könyvtárainak értékeiről.

Berke Barnabásné

Az állományértékelés új szempontjai: egy többdimenziós keretmodell

A társadalmi és gazdasági átalakulás, az információtechnológia ütemes fejlődése olyan újfajta környezetet teremtett, amelyben az elektronikus do-

kumentumok megjelenése révén egyre inkább hibriddé váló könyvtári állományokat újszerű szempontok alkalmazásával kell értékelni.

Az állományértékelésre vonatkozó könyvtári szakirodalom igen töredékes képet mutat és főként esettanulmány jellegű. A szakírók, jóllehet több helyütt is felvetik az elektronikus állományrészek értékelésének problémáját, nem tesznek átfogó javaslatot a kérdés megoldására. Jelen tanulmány szerzői egy olyan értékelési metódust mutatnak be, amely számol a gyűjteményépítés komplexebbé válásával, valamint egy olyan szempontrendszeren alapszik, amely specifikusan az egyes könyvtári gyűjteményekhez adaptálható.

A hagyományos módszerek az állomány – elsősorban kvantitatív – jellemzőit tekintették mérvadónak az értékelés során, úgymint: az állomány méretét, az új megjelenésekre vonatkozó adatgyűjtés sűrűségét, a gyarapítás éves költségét, a személyzet nagyságát, az üzemeltetés költségeit, a kölcsönzésekre vonatkozó statisztikákat stb. Mindezen módszerek, amellet, hogy nem fektetnek elég hangsúlyt a felhasználói szükségletek kielégítésének fontosságára, a mostaniaknál kevésbé összetett, főként nyomtatott dokumentumokat tartalmazó gyűjtemények esetén bizonyulnak hasznosnak. Az állományértékelés egyre inkább felhasználó-központúvá válik, amit nagymértékben elősegítenek a pontos felhasználói statisztikák létrehozását lehetővé tevő korszerű műszaki megoldások. E módszerek ugyanakkor esetenként továbbra is inkább kvantitatív jellegűek, mint például az *Európai Bizottság* által javasolt szempontrendszer (EQUINOX).

Miközben a könyvtárak egyre inkább az olvasói igények kielégítésére összpontosítanak, amikor állományuk értékeléséről van szó, valamint igyekeznek – főképpen a fiatalabb nemzedékek, illetve egyetemisták igényeit kielégítendő – minél több elektronikus forrást beszerezni, kellő figyelmet kell szentelniük a nyomtatott dokumentumok gyűjtésére és megőrzésére is.

Az információforrások sokfélesége és a változó társadalmi-gazdasági környezet egy új, az előzőeknél flexibilisebb, többdimenziós értékelési modell kidolgozását tette szükségessé.

Arányok

Mindenekelőtt különös jelentősége van az arányok kijelölésének, elsősorban annak érdekében, hogy a különböző típusú dokumentumok egymást kiegészítve (egymás komplementereként) jól használható, egységes szolgáltatási rendszert alkossanak.

Az arányok kijelölésekor – többek között – a következő jellemzőket vehetjük figyelembe:

- nyomtatott vagy elektronikus,
- könyv vagy folyóirat,
- nyomtatott vagy elektronikus könyvekre, illetve folyóiratokra lebontva,
- az előbbi arányok tudományágakra lebontva,
- tényleges használat vagy feltételezett használat,
- felhasználó-központú vagy gyűjteményközpontú.

Állományértékelési szempontok

A szerzők a legjellemzőbbnek vélt, leggyakrabban alkalmazott értékelési szempontokat hat „dimenzionális kategóriába” sorolták. Az általuk javasolt rugalmas keretrendszeren belül a szempontok felcserélhetők, egymásba illeszthetők, a változó könyvtári környezethez adaptálhatók. Lásuk a hat kategóriát!

1. Általános jellemzők

„Általános jellemzők” alatt az állomány méretére, korára, a gyarapodás mértékére vonatkozó információkat értjük. Egészen a közelmúltig a könyvtárak a gyűjteményeik teljessé tételét, a gyűjtőkörükhöz tartozó minél több dokumentum beszerzését tartották elsődleges feladatuknak. Jóllehet egyre inkább az olvasói igények kielégítése kerül előtérbe, az állomány naprakészen tartása továbbra is igen fontos tényező, s bár az „Általános jellemzők” alatt felsoroltak ma már talán nem olyan lényegbevágóak egy állomány megítélésekor, mint a múltban voltak, jelentős alapot nyújthatnak az állományértékeléshez, főként, ha egyéb szempontokkal kombináljuk őket.

2. Szakterület-specifikus standardok

Ez alatt érthetjük az adott szakterület magfolyóiratainak listáját, az akkreditációs követelményeket, az egy szakterületen működő intézmények „peer review” (jobb híján: „kölcsonös felülvizsgálat”) alapon történő együttműködését.

3. Tudományos publikációk

A tényleges állományt érdemes összevetni az „optimális állománnyal”: milyen publikációk jelentek meg az adott szakterületen, hány címmel és milyen átlagárral számolhatunk? A szakbibliográfiák mellett nagy hasznát vehetjük az idézettségi indexeknek (SCI, Web of Science).

4. Használtság

A használtság vizsgálatának három szintjét különböztetik meg a szerzők. Az első szint a használatra vonatkozó számszerű adatok elemzését jelenti. A naplófájlokból kiolvashatók mind az elektronikus tartalmak használatára (pl. az oldalak látogatottsága, az adatbázis-belépések száma), mind a nyomtatott dokumentumok iránti érdeklődésre vonatkozó (pl. mennyi cím vagy tárgy szerinti keresés történt a katalógusban) adatok.

A második szint az állományhasználat mikéntjére vonatkozik. Elektronikus információk esetén például a hozzáférés történhet képernyőn való megjelenítéssel, lemezre mentéssel vagy kinyomtatással. Nyomtatott dokumentumok esetén érdemes górcső alá venni, hogy milyen mértékben élnek a felhasználók a könyvtárközi kölcsönzés vagy a félretevés lehetőségeivel.

A harmadik szint a tényleges használatra vonatkozó hatáselemezés: szemináriumi dolgozatok, szakdolgozatok, disszertációk, illetve ezek irodalomjegyzékeinek elemzése.

5. Felhasználók

Több lehetőség is rendelkezésünkre áll annak vizsgálatára, hogy a felhasználók hogyan viszonyulnak a könyvtári gyűjteményhez, illetve milyen észrevételeket fogalmaznak meg azzal kapcsolatban. A legelterjedtebb módszer valószínűleg a felmérés, de gyakorta folytatnak ún. fókuszcsoport-vizsgálatokat, amelynek része lehet a személyes

interjú, a csoportos megbeszélés, illetve a megfigyelés.

Az elektronikus dokumentumok használóira vonatkozóan a naplófájlok és a felhasználói jelentések megfelelő elemzése szolgálhat hasznos információkkal.

6. Környezeti tényezők

Az állományelemzés során többek között az alábbi környezeti tényezőket érdemes figyelembe venni:

- a könyvtár jellege (pl. felsőoktatási, közművelődési, szakkönyvtár),
- a képzés szintje és az oktatási programok,
- pedagógiai módszerek (pl. online oktatás, csoportos foglalkozások, projektek),
- költségvetés (árkalkulációk, költség-haszon elemzés stb.),
- új oktatási programok, tervek,
- a hasonló jellegű gyűjteményekkel való összehasonlítás,
- konzorciumok.

A felsorolt szempontok szükség szerint, a meghatározott célkitűzéseknek megfelelően kombinálhatóak egymással. Ebben rejlik a javasolt keretmodell rugalmassága, a változékony környezeti adottságokhoz való alakíthatósága.

/BORIN, Jacqueline – YI, Hua: Indicators for collection evaluation: a new dimensional framework. = Collection Building, 27. köt. 4. sz. 2008. p. 136–143./

(Dancs Szabolcs)

Hároméves kutatás a webes keresőgépek adatbázisainak frissességéről

Bevezetés

A weben működő keresőgépek minőségének meghatározása összetett feladat. A legtöbb figyelem a visszakeresés hatékonyságára irányul, de valójában négyféle szempontból lehet értékelni a keresőket:

- Az indexállomány minősége: az indexelés a teljes web mekkora részére terjed ki, milyen az országok szerinti megoszlás, és mennyire naprakész az adatbázis?

- A találatok minősége: ez a klasszikus relevancia-tesztekkel vizsgálható; de kérdés, hogy az egyes keresőgépek és felhasználóik speciális jellemzői milyen módszerekkel mérhetők?
- A keresési funkciók minősége: milyen opciók állnak rendelkezésre (pl. „összetett keresés”), mennyire kifinomult a keresőnyelv, mennyire megbízhatóan dolgozik a keresőprogram?
- A keresőgép használhatósága: ez a felhasználók viselkedésének vizsgálatával mérhető, és kérdőíves felmérésekkel, előre gyártott tesztek végre-

hajtásával, vagy a naplóállományok utólagos elemzésével valósítható meg a gyakorlatban.

A Hamburgi Egyetem Design, Média és Információ Szakán dolgozó szerző jelen tanulmánya kizárólag az indexállomány minőségével és azon belül is annak a frissességével foglalkozik. Ez egy fontos szempont, hiszen a web folyamatosan és gyorsan változik: új oldalak jelennek meg, a régiek tartalma megváltozik vagy törlődik, és módosulnak a hiperhivatkozások is. Bár bizonyos esetekben a már régóta nem változott weblapok tartalma is hasznos lehet, de a felhasználók gyakran inkább az új vagy a mindig frissen tartott oldalakat preferálják, ezért a keresőgépeknek képeseknek kell lenniük arra, hogy ezt a fajta „up-to-date” igényt is kielégítsék.

2004-es kutatásuk alapján *Ntoulas, Cho és Olston* [1] úgy becsülték, hogy mintegy 320 millió új weblap jelenik meg minden héten. Az adott pillanatban létező weboldalak kb. 20 százaléka eltűnik egy éven belül, és nagyjából felének módosul a tartalma ugyanezen időszak alatt. A hiperstruktúra még ennél is gyorsabban változik: az URL címek legalább 80 százalékban megváltoznak vagy újak lesznek egy év alatt. Ebből is láthatjuk, hogy milyen fontos, hogy a keresőgépek frissen tartsák az adatbázisukat.

Feltehetően mindenki találkozott már 404-es hibákkal a keresése során – vagyis amikor a találati listában levő ugrópontok elérhetetlen oldalakra mutatnak. Az elmúlt évek vizsgálatai szerint ezek aránya viszonylag alacsony: az első 20 találatnál 2,2 és 6,5 százalék között van – keresőgéptől függően –, de még így is elég sok bosszúságot okoznak. Ez a probléma is az index frissességével függ össze.

Az világos, hogy gazdaságossági és műszaki okok miatt egyik keresőgép sem képes a teljes indexállományát naponta felfrissíteni. A szakemberek szerint egyhavi teljes körű frissítési ciklus lenne elvárható a keresőgépektől. A szerző egy korábbi vizsgálata szerint ez még az olyan nagy keresők-nél sem teljesül, mint a Google és a Yahoo. Kérdés persze, hogy kell-e ragaszkodni ehhez az ajánlott periódushoz, vagy a régi oldalak hosszabb ideig is újraindexelés nélkül maradhatnak?

A problémakör áttekintése

A weblapok frissességének megállapítása nem egyszerű, pedig ez fontos szempont a találatok

súlyozásánál és olyan kereséseknél, ahol a felhasználó csak az új információkra kíváncsi. Hogy egy weblap mennyire friss, az megbecsülhető többek között a készítési dátumából, a tartalmának változási gyakoriságából, a benne levő ugrópontok elavultságából. Pusztán a változás gyakoriságának figyelése félrevezető lehet olyankor, amikor például csak az oldalon feltüntetett napi dátum vagy a külalak változik, de a lap tartalma érdemben nem. Úgyhogy a módosítási gyakoriság mellett a módosítás mértékét és jellegét is figyelembe kell/kellene vennie a keresőrobotnak, amikor eldönti, hogy milyen gyakran látogat meg egy weboldalt.

Az indexállományok felépítése kétféle módon történhet: kötegelt (batch) vagy növekményes (incremental) módszerrel. Előbbinél minden frissítéskor újra felépítik a teljes adatbázist, utóbbinál csak a változó és az új oldalak adatait adják hozzá folyamatosan a korábbi állapothoz. A kötegelt üzemmódnál ezért nincs nagy jelentősége annak, hogy milyen gyakran változik egy oldal, mert a következő ciklusban mindenképpen újraindexelésre kerül. Az inkrementális elven működő rendszereknél viszont nagyon fontos kiszámolni azt az optimális időtartamot, ami után egy adott oldalt ismét be kell gyűjtenie a keresőrobotnak. A gyakorlatban az újraindexelés gyakoriságánál még az oldal népszerűségét is figyelembe szokták venni: a gyakran hivatkozott, sok ember által látogatott webhelyeket sűrűbben járják be a robottal, mint a kevésbé népszerűeket.

Greg Notess [2] egy 2003-ban publikált kutatása során hat keresőkérdezt futtatott le több keresőgép-en (MSN, HotBot, Google, AlltheWeb, AltaVista, Gigablast, Teoma és Wisenut). A találati listákból azokat a weblapokat választotta ki, amelyeket naponta frissítettek, és amelyeken fel volt tüntetve az utolsó módosítás dátuma. Mindegyik nagy rendszernél (MSN, HotBot, Google, AlltheWeb és AltaVista) voltak aznapi vagy előző napi tételek is a találati listában. A legrégebbi találatok kora erősen megoszlott: például az MSN és a HotBot esetében ez 51 nap volt, az AlltheWeb listájában viszont előfordult 599 napja nem indexelt oldal is. Vagyis az optimálisnak tartott 30 napos teljes indexfrissítést még a nagy keresőgépek sem tudták megoldani, de azért a megvizsgált találatok dátumának átlaga a legnagyobbaknál nagyjából egy hónap volt, kivéve az AltaVistát, ahol ez az átlag három hónapnál is nagyobbak adódott.

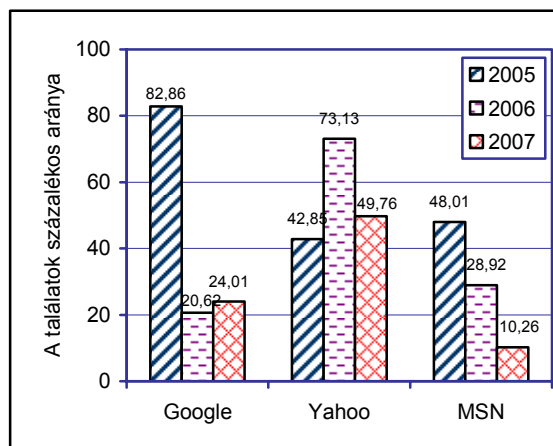
A jelen kutatás ismertetése

Ezen tanulmány szerzője és társai [3] 2005-ben folytattak le egy hasonló vizsgálatot, amikor is 38 német nyelvű, naponta frissített webhelyet választottak ki, és megnézték, hogy a nagy keresőgépek (Google, Yahoo és MSN) által tárolt weblapok dátuma milyen régi és hogyan változik egy hat éves időszak alatt. Mivel a Yahoo nem mutatja meg a cache tárolójában levő oldal lementési időpontját, ezért csak olyan weblapokat vizsgáltak, amelyek fel van tüntetve az utolsó módosítás dátuma. Összesen 1558 oldalt ellenőriztek mindegyik keresővel minden nap, és összeszámolták, hogy ezek között mennyi az egy napnál nem régebbi. A legjobb eredményt akkor a Google adta 82,86%-kal, az MSN esetében ez az arány 48,01% volt, a Yahoo-nál pedig 41,85%. Egyszerű számtani átlagot számolva a Google adatbázisában a vizsgált weblapok 3,1 naposak voltak, ugyanez az átlag az MSN esetében 3,5 nap, a Yahoo-nál pedig 9,8 nap volt. A középérték (medián) így alakult: Google és MSN: egy nap, Yahoo: négy nap. A három keresőgép közül egyedül az MSN frissítette valamennyi vizsgált oldalt 20 vagy annál kevesebb napon belül, a másik kettőnél előfordultak egészen régi találatok is.

Ezt a 2005-ös kutatást a következő két évben megismételték, hogy arra is választ kapjanak: vajon változik-e a keresőgépek frissítési stratégiája az időben? 2006-2007-ben egy kontrollcsoportot is összeállítottak 30 olyan weblapból, amelyek nem naponta, hanem csak hetente, havonta, vagy rendszertelenül változnak, így azt is tesztelni tudták, hogy van-e különbség a napi frissítésű és a ritkábban módosuló webhelyek újraindexelési stratégiájában? Emellett arra is választ szerettek volna kapni, hogy milyen gyorsan válnak kereshetővé a begyűjtött oldalak az egyes keresőgépekben?

Az első kérdéssel kapcsolatos vizsgálat eredményét a mellékelt grafikon mutatja (1. ábra). Jól látható, hogy 2005-höz képest a Google erősen visszaesett; az MSN is egyre rosszabbul teljesít ebből a szempontból; a 2005-ben még utolsó Yahoo pedig a következő két évben a legjobbnak bizonyult, igaz, 2007-ben már jóval gyengébb eredménnyel. Ezek elég meglepő trendek, mert az ember azt várná, hogy a nagy keresőgépek ragaszkodnak a frissítési stratégiájukhoz, és nem cserélgetik évenként. Feltehetően az indexállomány gyors növekedése lehet a fő ok ezen látványos változások mögött: a web exponenciális ütemben gyarapodik és a keresőgépek nem tud-

nak ezzel a tempóval megbirkózni. A Google esetében az is hozzájárul a 2005 óta történt komoly visszaeséshez, hogy bár még most is igen nagy arányban indexeli le naponta a vizsgált oldalakat, de ezek csak kétnapos késéssel válnak kereshetővé.



1. ábra **Az egy napnál nem régebbi találatok arányának változása három év alatt**

A legfrissebbek helyett a legrégebbi oldalakat kikeresve a vizsgált halmazban, a következő eredmények adódtak: a Google ebből a szempontból fokozatosan javult (2005-ben 54, 2007-ben pedig csak 10 napos volt a legrégebben lementett weblap); a Yahoo-nál is csökkent ez az érték (62-ről 26 napra); míg az MSN-nél romlott a helyzet (2005–2006-ban 17-16 nap volt, 2007-ben pedig 30 nap). A nem naponta változó oldalakból álló kontrollcsoport eredményei azt mutatják, hogy bár ezek között is vannak olyanok, amelyeket naponta újraindexelnek a keresőgépek, de a Google esetében 2006-ban lehetett találni 253 napos, 2007-ben pedig 175 napos másolatokat is a cache-ben. Ugyanakkor az MSN-nél 19 illetve 30 nap volt a legrégebbi állapot az elmúlt két évben. Tehát bár a Google a gyakran módosuló lapokat a másik két keresőgépnél sűrűbben indexeli újra, a ritkábban aktualizált oldalak esetében egész nagy elmaradások is lehetnek. Az MSN viszont képes a teljes indexállományát megújítani egyhónapos ciklusokban. Ez két eltérő stratégiát jelez: a Google-nál a fontos és gyakran módosuló lapok újraindexelése élvez prioritást, míg az MSN-nél az egész indexállomány rendszeres felújítása is lényeges cél. A felhasználók szempontjából ez azt jelenti, hogy a Google-val nagyobb valószínűséggel lehet a legújabb információkat megtalálni, az MSN-nél viszont nem fordulhat elő az, hogy egy teljesen el-

avult verziójú weblapba botlunk. Bár az is igaz, hogy a Google a „kevésbé fontos”-nak minősített és ezért ritkán leindexelt oldalakat a találati listában hátrább rangsorolja, így ilyenekre feltehetően amúgy sem kattint rá az emberek többsége.

Frissítési ütemezés és indexelési késedelem

Jogosan gondolhatnánk, hogy egy adott keresőgépnél egységes frissítési ciklusok vannak: ugyanazt az oldalt ugyanolyan gyakorisággal látogatják meg. De a tapasztalatok azt mutatják, hogy ez nem egészen így van. Példaként a német nyelvű Wikipédia honlapjának indexelését vizsgálták meg a kutatók. Ezt a Google robotja minden nap begyűjti, de többnyire csak két nap múlva válik kereshetővé a legutóbb lementett állapot. A Yahoo rendszertelenül viselkedett a vizsgálat idején: a cache-ben levő példány hetekig nem változott, majd az utolsó két hétben gyakran – volt amikor naponta – újraindexelte a robot a kezdőoldalt. Az MSN szisztematikusabb volt, de itt is változtak az időintervallumok: az első frissítés 30 nap után történt, míg a következő 16 nappal később.

A Google esetében a kétnapos késlekedés a Wikipédia mellett más oldalakra is igaz; az esetek 68 százalékában nem található meg aznap vagy másnap a begyűjtött weblap, hanem csak később válik kereshetővé az indexelés lassúsága miatt. Ez a sávszélesség pocsékolása, mert fölösleges minden nap letölteni olyan oldalakat, amelyek azután csak kétnapos késéssel lesznek visszakereshetők. A Yahoo a begyűjtött oldalak több mint 50 százalékát még aznap képes kereshetővé tenni, míg az MSN-nek egy vagy két nap szükséges ehhez.

Összefoglalva megállapítható, hogy egyik nagy keresőgép sem működik ideálisan a felhasználók szempontjából, vagyis nem képesek a web jelentős részét lefedve olyan gyakran újraindexelni és visszakereshetővé tenni a lapokat, amilyen gyakran azok változnak. Nem egyszerű azt sem megállapítani, hogy egy-egy weboldalnál mi lenne az ideális begyűjtési gyakoriság, mert ezt a tényleges tartalom változásának gyakorisága és mértéke, az oldal népszerűsége, továbbá gazdaságossági szempontok és technikai paraméterek – például sávszélesség – is befolyásolják. Hogy melyik megközelítés a jobb: a Google módszere (csak a fontos és változó oldalak gyakori indexelése) vagy az MSN-é (minden oldal újralátogatása egy adott időintervallumon belül), az még további vizsgálatokat igényel.

Irodalom

- [1] NTOULAS, A. – CHO, J. – C. OLSTON, C.: What's New on the Web? The Evolution of the Web from a Search Engine Perspective. = Proceedings of the Thirteenth WWW Conference, New York, USA, 2004.
- [2] NOTESS, G. R.: Search Engine Statistics: Freshness Showdown, 2003.
<http://www.searchengineshowdown.com/statistics/freshness.shtml>
- [3] LEWANDOWSKI, D. – WAHLIG, H. – MEYERBAUTOR, G.: The Freshness of Web search engine databases. = Journal of Information Science, 32. köt. 2. sz. 2008. p. 133–150.

/LEWANDOWSKI, Dirk: A three-year study on the freshness of web search engine databases. = Journal of Information Science, 34. köt. 6. sz. 2008. p. 817–831./

(Drótos László)

Az amerikai közkönyvtárak sorrendje 2008-ban

1999 óta jelenik meg a *HAPLR (Hennen's American Public Library Ratings)*, amely hat input és kilenc output alapján állít fel sorrendet az amerikai könyvtárak között. Az egyes államokat is rangsorolja a könyvtári teljesítmények (és ráfordítások) alapján: az élen Ohio, Utah, Oregon, Washington és Indiana áll, a sor végén Mississippi District of Columbia, Alabama, Tennessee, és Georgia. Az egyes könyvtárakat lakossági kategóriánként sorrendezi (500 000, 250 000, 100 000,

50 000, 25 000 lakos).

Érdekes az a táblázat, amely országos összesítésben tartalmazza a bemeneti adatokat (ráfordítások) és a kimenetieket (kölcsonzés stb.), valamint az ezekből képzett viszonyszámokat, és szemlélteti az 1999-hez és 2006-hoz mért pozitív vagy negatív változásokat. Ebből többek között kiderül, hogy minden működésre fordított dollár mellett 14 centet költöttek beruházásra; a működési kiadások egy év alatt 4,2%-kal nőttek, míg az állománybe-

szerezés költségei 0,8%-kal csökkentek; a kölcsönzési forgalom 2,3%-kal emelkedett. Leginkább a folyóiratelőfizetés csökkent (4,2%), valószínűleg az online hozzáférés terjedése miatt. Egy 1962-es közkönyvtári tankönyv a költségvetés 20%-át tartotta helyesnek állománygyarapításra fordítani; ez 1999-ben 15,1%, 2008-ban 13,2% volt. Az egy munkaóra eső kölcsönzések száma 2,5%-kal, az egy nyitvatartási órára eső látogatások 5,4%-kal, a kölcsönzések 4,8%-kal emelkedtek. Az inflációt leszámítva az egy kölcsönzésre eső ráfordítás összege körülbelül ugyanaz, mint 10 éve volt.

Az ezredforduló körül megerősödtek a kétségek a közkönyvtárak jövőjét illetően. Az ALA 2006-os felmérése szerint a közönség 90%-a szerint nagyobb szükség van a közkönyvtárakra, mint valaha. Nem közömbös azonban, hogy mit és hogyan tesznek. Ezért az utolsó évtizedben szaporodtak a közkönyvtárak minősítésére, rangsorolására irányuló próbálkozások. Vagyis a szakma is érdekelt abban, miképpen mutathatja be a szolgáltatások értékét, hogyan lehet mérni a könyvtári beruházások hasznát. Ilyen vállalkozás volt az utóbbi 11 évben a *National Center for Education Statistics (NCES) Peer Assessment Tool*, amely 1997-ben jelent meg, és a könyvtári teljesítménymérés és összehasonlítás eszköze kíván lenni. Németországban a *BIX (Der Bibliotheksindex)* látott hasonló céllal napvilágot 1999-ben. Angliában 2000 óta jelenik meg az *Audit Commission* jelentése a könyvtárak működési feltételeiről és az egyes könyvtárak rangsoráról. Az USA tekintetében megemlíthető még 1998 óta a *Bibliostat* a *SirsiDynix* által szponzorált *Normative Data Project* 2005-től, továbbá 2002 és 2006 között a *Gannett Database*, amelyet a helyi hírlapszerkesztőségek számára adtak ki.

Nemrég adta hírül a *Library Journal*, hogy két szerző a *Bibliostat* támogatásával meg fogja jelentetni az ún. *LJ Indexet*. Most ők is rangsorolni kívánják a könyvtárakat, ám csak a kimeneti adatok alapján, mivel – szerintük – a bemeneti adatok nem mérik a könyvtári teljesítményt.

A négy mutatóval dolgozó *LJ Index*-nek könnyebb dolga lesz, mint a 15-tel operáló *HAPLR*-nek. E 15-ben szerepelnek olyan tényezők is, mint hogy mennyit költ lakosonként a fenntartó a könyvtárára, mekkora a személyzet, milyen a dokumentumokkal való ellátottság stb. Mivel e tényezők nem egyforma súllyal esnek latba, valamiképpen mérlegelni is kell őket. Mindettől eltekint az *LJ Index*, egyenlőségjelet téve köztük. Valóban minden szolgáltatás azonos fontosságú lenne? S ugyanannyiba kerülne?

Kritika tárgya volt az is az *HAPLR*-rel szemben, hogy nyilvánosságra hozta, mennyit is fordít lakosonként könyvtárára a fenntartó. Egyesek szerint ez ahhoz vezet, hogy némely bőkezűbb gazda – látván mások szűkmarkúságát – visszavesz a költségekből. Sok gyakorló és jól ellátott, eredményes könyvtárat vezető könyvtáros azonban egyáltalán nem fél ettől, hiszen éppen a *HAPLR*-re támaszkodva tudja bizonyítani fenntartójának, hogy nagyobb ráfordítás nagyobb hasznot, azaz intenzívebb használatot eredményez. A *HAPLR* szemléltetni kívánja az input és az output egyenlegét; az *LJ Index* kerülni akarja ezt. De miért? Kit akar védeni? A könyvtárakat? Az adófizetőket? Vissza akarja tartani az információt, hogy a következményekre való tekintet nélkül védje a könyvtárakat? Ez nem vet jó fényt az információ szabad folyásáért síkra szálló könyvtáros szakmára.

Vagy egy másik probléma: az egy főre eső kiadások változása majdnem mindig együtt jár az egy főre eső beszerzési költségek változásával. Ezért az egyik mutatót az *LJ Index* el akarja hagyni. A gyakorlat azonban azt mutatja, hogy néha bizony egy könyvtár bőséges fejenkénti költségvetéssel rendelkezik, amelyből azonban nagyon keveset fordít állománygyarapításra. A *HAPLR*-ből, amely a könyvtárak szintjén vizsgálja az adatokat, erre fény derül, míg a nagy összegzésben ez elbújjik.

/HENNEN, Thomas J. Jr.: *Hennen's American Public Library Ratings 2008*. = *American Libraries*, 39. köt. 9. sz. 2008. okt. p. 56–61./

(Papp István)

Kölcsönzés vagy gyarapítás: az olvasói elégedettséget befolyásoló könyvtárközi kölcsönzési döntések

A dilemma

A *Minnesotai Egyetem Jogi Könyvtárának (University of Minnesota Law Library)* könyvtárközi kölcsönzési osztálya azt elemezte, hogyan lehet

az olvasók igényeit a leggyorsabban kielégíteni – vagyis az olvasók elégedettségét kivívni – a könyvtárközi kölcsönzés kéréseinek teljesítésekor. Az egyik gyakran eldöntendő kérdés, ha a kért dokumentum beszerzésének a gyorsasága a fő szempont, hogy a dokumentumot a hagyományos módszerekkel más könyvtárakból kérjék-e át, vagy inkább azonnal vásárolják meg és a saját gyűjteményt gyarapítsák.

A könyvtár több mint egymillió könyvvel rendelkezik. 2005-ben a vezetés úgy döntött, hogy a könyvtárközi kölcsönzési osztály akkor vásárolhat önállóan könyveket, ha az összköltség a szállítási költséggel együtt nem lépi túl a 20 USD-t. Ebben az esetben a megvásárolt dokumentumot legalább egy olvasó 100%-osan használja. A 2005-ös tapasztalat azt mutatta, hogy a könyvtárközi kérések alapján beszerzett 12 könyv 34%-át később mások is kikölcsönözték, nem csak a kérő személy. 20 USD felett a kölcsönzési osztály munkatársainak meg kell kérdeznük a gyarapítási osztályt, hogy a művet megvásárolhatják-e, vagyis engedélyeztetniük kell a beszerzést.

Az azóta eltelt rövid idő azt mutatja, hogy kevésbé költséges példányok esetén kölcsönzés helyett jól működik a vásárlás, és a kérés kielégítését meggyorsítja. Ugyanis gyakran drágább a kölcsönzés, ha a kölcsönző könyvtárral nincs megállapodásuk, mert a kölcsönzési kiadásokba bele kell számítani az ide-oda szállítás és az adminisztráció költségét is.

Döntési szempontok

A döntést arról, hogy a kért művet vásárlással vagy kölcsönzéssel szerzik be, az alábbi szempontok mérlegelése előzi meg:

- Idő – hogyan lehet a kérést a leggyorsabban teljesíteni?
- Költségek – melyik módszer az olcsóbb: a tényleges beszerzés vagy a könyvtárközi kölcsönzés (postaköltség, cikkek esetében gyakran szerzői jogdíj fizetése, csomagolás, munkaidő költsége)?
- Gyűjtőkör – a megvásárolt mű illik-e a gyűjtőkörbe?
- Együttműködési megállapodás – megszerezhető-e a mű más könyvtárakkal kötött együttműködési megállapodás keretében?

- Ismételt kérés – kérték-e már a művet többször is? Ha igen, a vásárlás lehet a hatékonyabb megoldás.
- Nem teljesíthető könyvtárközivel – a kérés könyvtárközi kölcsönzés keretében nem teljesíthető, mert például a mű népszerű, éppen sehol sem kölcsönözhető.
- Nagyon új kiadvány – a kérés könyvtárközi kölcsönzés keretében még nem teljesíthető.
- Kiadás ideje – megjelent-e már egyáltalán a mű? A kérést a gyarapításnak továbbítják.
- Többszöri kérés – ugyanazt a művet ugyanaz az olvasó többször is kéri egymás után, folyamatosan hosszabbít. Ilyenkor az ismételt könyvtárközi kölcsönzés drágább lehet, mint a vásárlás.
- Tankönyv, segédkönyv – tankönyvet elavulás miatt nem vásárolnak.

Audiovizuális dokumentumoknál ugyanezeket a szempontokat mérlegelik.

Ha a vásárlás mellett döntenek, akkor a beérkezés után a dokumentum vonalkódot kap, és feldolgozatlanul kikölcsönzik, a visszaérkezés után fogják katalogizálni. Ezzel is az olvasói elégedettséget szolgálják ki.

Folyóiratcikkek

Folyóiratcikkeknel a helyzetet a szerzői jog kissé bonyolítja. Ha szerzői jogdíjat kell fizetni – egy adott folyóirat több cikkének kérése esetén mindig ez a helyzet –, akkor megkérdezik a gyarapítási osztályt, hogy a füzetszámot megvásárolhatják-e, vagy esetleg fizessenek elő a lapra.

Ha nem lehet a számot megvásárolni, akkor két cikk esetében már szerzői jogdíjat kell fizetni a *Copyright Clearance Centem*ek. Sokszor a folyóirat adott számának megvásárlása vagy éppen a füzetszám előfizetése olcsóbb lehet a szállítás és a szerzői jogdíjak költsége miatt. A jogdíj 5 és 50 dollár között mozog, a dokumentumküldése pedig 0 és 100 dollár között.

/ZOPFI-JORDAN, David: Purchasing or Borrowing: Making Interlibrary Loan Decisions That Enhance Patron Satisfaction. = Journal of Interlibrary Loan, Document Delivery & Electronic Reserve, 18. köt. 3. sz. 2008. p. 387–394./

(Burmeister Erzséber)



Művészetek és ProQuest

Elektronikus forrásokat keres intézménye tanulmányaihoz?



A ProQuest páratlan kínálatot nyújt a vizuális, előadó- és iparművészeti/design tárgyú elektronikus források terén. További információ: www.proquest.com vagy küldjön e-mailt a thearts@proquest.co.uk címre és hivatkozzon: AD 646 09-re.

ZENE

- International Index to Music Periodicals
- RILM Abstracts of Music Literature

ELŐADÓMŰVÉSZETEK

- International Index to Performing Arts

FILM ÉS FILMMŰVÉSZET

- American Film Institute Catalog
- Film Index International
- FIAF International Index to Film Periodicals

KÉPZŐMŰVÉSZET ÉS IPARMŰVÉSZET/DESIGN

- ARTbibliographies Modern
- Design and Applied Arts Index
- Avery Index to Architectural Periodicals
- Bibliography of the History of Art
- Design Abstracts Retrospective

A ProQuest legújabb fejlesztéseiről folyamatosan tájékozódhat email update szolgáltatásunk révén. Iratkozzon fel: www.proquest.co.uk/go/enews.